

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Horváth Iván, Kovács János Mátyás, Margócsy István, Szilágyi Ákos.
Főmunkatárs: Lengyel László. Olvasószerkesztő: Barabás András.

»szeretné a halálbüntetésnek alávetni magát«

HEINRICH VON KLEIST

»bársonyos bőrű nők várják a belépőt«

MÁRTON LÁSZLÓ

»Más ez az Európa«

CZESLAW MILOSZ

Mcmxcv Február

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA NEGYVENKILENC FORINT

RU DULFSSTADT - PRINZENISEL

1902 Jun. 4.

MCMXCV FEBRUÁR

HETEDIK ÉVFOLYAM MÁSODIK SZÁM

Czakó Ágnes–Sik Endre A hálózati tőke szerepe Magyarországon
a rendszerváltás előtt és után 3

Czeslaw Milosz Míg az értelem alszik 13

Vámos Tibor Mesterséges? Intelligencia? 17

Tandori Dezső Álmennezet 22

Heinrich von Kleist Újsághírek, anekdoták 31

Marno János Mi több 34

René Char Kegyetlen társulások 36

Rozgonyi Iván Versek 39

Peter Steiner A kynikus hős (Második rész) 40

Horváth Bálint Munkát, kenyeret 46

Horváth Iván BEETHOVEN / IX. SZIMFÓNIA OP. 125. (Margináliák) 51

Márton László Egy napom (1994. december 31.) 62

E számunkat TANDORI DEZSŐ grafikáival illusztráltuk.

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. FELELŐS SZERKESZTŐ: SZILÁGYI ÁKOS.

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: HERNER JÁNOS, TÖRÖK ANDRÁS

GAZDASÁGI VEZETŐ: KEMÉNY MÁRIA. SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: SARGINA LUDMILA.

LEVÉLCÍM: 1135 BUDAPEST, VÁG UTCA 13.

TELEFON ÉS FAX: 140-9950

KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: 1037 BUDAPEST SZÉPVÖLGYI ÚT 35. TELEFON: 118-4326. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN, VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR), BUDAPEST XIII. LEHEL ÚT 10/A ALATT KÖZVETLENÜL, POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK RT. 219-98 636, 021-02 799 PÉNZFORGALMI JELZŐSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 490 FT, FÉL ÉVRE 245 FT, NEGYED ÉVRE 147 FT.

KÉSZÜLT, GOUDY OLD FACE, NICHOLAS COCHIN ÉS WALBAUM BETŰKKEL. ELEKTRONIKUS TÖRDELÉS: PENNA STÚDIÓ. SZEDTE: KOCSIS JÁNOS. NYOMTA A KÖZLÖNY- ÉS LAPKIADÓ KFT. LAJOSMIZSEI NYOMDÁJA. FELELŐS VEZETŐ: BURJÁN NORBERT.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK A KIADÓBAN.

TÁMOGATÓINK: A MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM, A SOROS ALAPÍTVÁNY, A NEMZETI KULTURÁLIS ALAP.

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A SOROS ALAPÍTVÁNY pályázatot hirdet középiskolások csoportos tevékenységeinek támogatására

Az „IF YOU...” program célja, hogy a középiskolás korosztályt felkészítse, illetve bátorítsa azokra a tevékenységekre, melyekkel a nyitott társadalom polgáraként majd – reményeink és szándékaink szerint – nap mint nap találkozni fog.

Szeretnénk ösztönözni őket arra, hogy saját hétköznapjaik, iskolai életük, szabadidejük minél önállóbb, hatékonyabb és hasznosabb megszervezése révén ismerjék meg és gyakorolják azokat a szerepeket, melyeket majd nagykorú, jogait ismerő állampolgárként kell vállalniuk a civil társadalomban.

Ezen célok megvalósításához különféle tevékenységekhez lehet anyagi támogatást kérni. Előnyt élveznek azok a pályázatok, amelyek középpontjában az önképzés; az érdek- és jogvédelem; a nyilvánosság; a tolerancia a másság, a kisebbségi vélemény iránt; a felelősségteljes döntéshozatalra való felkészítés, vagy a környezetvédelem áll.

Olyan magyarországi öntevékeny középiskolás csoportok pályázhatnak, amelyek:

- diákok kezdeményezésére jöttek létre, és a diákok aktív részvételével működnek;
- sem iskolai, sem egyéb más szervezet fennhatósága alá nem tartoznak;
- egy általuk felkért felnőtt támogatásával nyújtják be kérésüket;
- a pályázati kérdőívet pontosan kitöltve, a megadott határidőre eljuttatják a Soros Alapítvány Titkárságára.

Az elnyerhető támogatás maximális összege 50.000 Ft.

E program keretében nem nyújtható támogatás:

- utazásokhoz;
- nyelvtanfolyamokhoz;
- sporttevékenységekhez.

A pályázathoz szükséges nyomtatvány beszerezhető a Soros Alapítvány Titkárságán személyesen (1014 Budapest, Országház u. 9.) vagy levélben (1525 Budapest Pf. 34.), illetve kérhető telefonon (202-6211).

Az elkészült pályázatokat 1995. február 20-ig kell postára adni a Soros Alapítvány címére.

A hálózati tőke szerepe Magyarországon a rendszerváltás előtt és után

CZAKÓ ÁGNES-SIK ENDRE

Miert olyan nagy, és hogyan növekszik a hálózati tőke szerepe a posztkommunista Magyarországon?

Egyfelől a mai hálózati tőke örökség, és nagy tehetlenségi erővel rendelkezik. A kommunizmus alatt kiépült kapcsolatok önfenntartóak, de ha meg is szűnnek valahol, szokásmódok, kultúrák, érdekrendek maradnak utánuk. Ezek új személyi összetételben, a megváltozott struktúrához alkalmazkodva a korábbival azonos erővel építik újra a hálózatokat.

Másfelől a rendszerváltás folyamatai, s a kialakuló új rendszer is növeli a hálózati tőke fontosságát. A kapcsolati tőke felértékelődésének vannak a rendszerváltás folyamatával, illetve a rendszerváltás utáni kormányzati munka és gazdaságpolitika sajátosságaival magyarázható okai, amelyek függetlenek az örökölt elemektől.

1. A hálózati tőke fogalmáról

Jó lenne, ha a hálózati tőke kiterjedését más tőketípusok méretével tudnánk összevetni, vagy ha olyan sajátos helyzetek elemzésére lenne módunk, amelyekben mérhető lenne az egyes tőkefajták szerepe. Ám ha pontosan meg is mértük egy hálózat „nagyságát”, vajon ez alapján állíthatunk-e bármit is annak fontosságáról?

Tételeinket bizonyítandó ezért inkább részletesen bemutatjuk azokat a folyamatokat, amelyekben a hálózati tőke szerepe valószerűsíthető. Azt állítjuk, hogy ha olyan folyamatokat és struktúrákat vagyunk képesek bemutatni, amelyek vagy a kommunizmus vagy a rendszerváltás alapvonásaival függnek össze, s amelyekben a kapcsolati tőke szerepe nagy, akkor bizonyítottuk, hogy a hálózati tőke szerepe meghatározó a rendszerváltás során. Ha igaz az is, hogy a hálózati tőke szerepe növekvő volt a rendszerváltást megelőző időkben, s hogy a rendszerváltás során megjelenő új folyamatok és struktúrák is a hálózati tőke jelentőségét erősítették, akkor a hálózati tőke szerepe növekszik a rendszerváltáskor.

Elemzésünk nem terjed ki olyan nem rendszerspecifikus folyamatokra, mint pl. a háztartások válságkezelése, vagy olyan struktúrákra, mint a kaláka vagy a bűngazdaság, például a maffia. Ezekről feltételezzük ugyan, hogy működésükben a hálózati tőkének nagy szerepe van, abból kiindulva azonban, hogy ezek léte nem rendszerspecifikus, megelégszünk azzal a feltevéssel, hogy azoknak a folyamatoknak és struktúráknak, amelyek a braudeli anyagi kultúra

részeinek tekinthetők, a mai magyar rendszerváltásban is legalább olyan nagy szerepük van, mint más rendszerváltásokban a modern világrendszeren belül.

A hálózati tőke a társadalmi tőke és a tudástőke közös része. A társadalmi tőke a személyek közötti viszonyokból következő, azokból „levezethető” erőforrás, amelyet ki-kik tudástőkéje szerint képes felhasználni. (A tudástőke mindazon képességek és készségek összessége, amelyek lehetővé teszik a cselekvő számára, hogy a helyzeteknek megfelelően, kreatív módon tudjon viselkedni.) Mindkét tőkefajta nehezen ragadható meg empirikusan, mert magában a személyben rejlik vagy a személyek közötti viszonyokból származik.

A társadalmi tőke fogalmát természetesen nem mi találtuk fel. Az iskolai oktatásban, a szocializáció során megszerzett és a társadalmi relációkban megbúvó szociális erőforrást „tőkeként” értelmezi Bourdieu (1978), aki szemléletesen ábrázolja a „szimbolikus tőke” és a társadalmi struktúrában elfoglalt hely összefüggéseit. Coleman (1990) megkísérli ötvözni a racionális cselekvések elméletét a csereelmélettel, az igazságos elosztás elméletével és a reciprocitás elvét felhasználó gouldneri gondolatokkal. Ennek során a társadalmi tőkét úgy definiálja, mint a személyek között létrejövő olyan társadalmi intézményt, amely elősegíti számukra céljaik elérését oly módon, hogy csökkenti a célok eléréséhez szükséges társadalmi költségeket. Putnam (1993) a társadalmi tőkét mint közjót fogja fel, ami lehetővé teszi a politikai közösségek hatékony cselekvését, a demokratikus kormányzást, a polgári társadalom fejlődését.

Tisztában vagyunk azzal, hogy a tőke-fogalom használata sokak számára zavaró lehet. A társadalmi erőforrások „tőkeként” való értelmezésének – nézetünk szerint – elsősorban az összefüggések megvilágításában van szerepe. Volumenével, megtérülésével – mérésének és empirikus megközelítésének nehézségei miatt – nincs értelme sokat foglalkozni. Ugyanakkor ez a terminológia alkalmas egyedül arra, hogy értelmes kérdéseket tegyünk fel a különféle tőkejavak közötti átváltások szociológiai feltételeivel és társadalmi hatásaival kapcsolatban, illetve, s általánosabban, hogy a hálózatok szerepét a gazdaság szereplői viselkedésében modellszerűen elemezzük. Úgy véljük, ha a kutató önkorlátozó módon használja, a hálózati tőke fogalma makroszinten alkalmas a társadalom tőkejavainak újszerű, a politikai gazdaságtanhoz hasonló módszerű elemzésére, s ugyanakkor mikroszinten a granovetteri beágyazódás-elmélet (Granovetter 1985) ellenőrzésére használható.

A hálózati tőke gazdaság-szociológiai értelemben a gazdaság szereplői (egyének, háztartások, vállalatok, gazdaság-irányító szervezetek stb.) közötti kapcsolatrendszerben létezik. Ehelyett e kapcsolatrendszernek egyetlen metszetét, a szervezeti formát, s annak is csupán két „tisztá” formáját elemezzük, a zárt közösséget és a lazán összefűzött hálót.

● Zárt (családi, üzleti, etnikai, ugyanazon ideológiai elveket valló) közösségnek a szigorúan ellenőrzött határokkal rendelkező és a személyes bizalmon alapuló értékek vezérelte kapcsolatrendszereket nevezzük. Jellemző rájuk, hogy a tagság pontos definiálása és a megállapodott viselkedési elvek érvényesítése érdekében egyértelmű szabályokat és szankciókat alkalmaznak. Ilyenek például Coleman (1990) művében a zsidó gyémántkereskedők Jeruzsálem, Amsterdam és New York központi hálózata, a migráns „közvetítőrétegek” társadalmi szervezete Bonacich (1973) elméletében vagy az etnikai zárvány munkaerőpiaci modellje (Light 1993).

● Laza, egymásba fonódó személyes kapcsolatrendszerek és szervezetek (pl. régi osztálytársak, mai munkatársak vagy szomszédok kapcsolatrendszerei, vagy ha például a rokonok vállalkozást alapítanak, illetve mikor régi barátokat válogat bizalmas posztokra a vállalat igazgatója, továbbá a szervezetek vezetőit, tulajdonosait tömörítő bizottságok, klubok vagy igazgatóságok rendszere) egyfelől az egyéni és kollektív cselekvés szinterei, másfelől a társadalmi cselekvő szándékai megvalósításához segítenek megtalálni a hozzá hasonló értékeket valló társakat, akikkel a szereplők koalíciókat, szerveződéseket, formális szervezeteket hozhatnak létre. Az így megteremtett társadalmi tőke meghatározó eleme lesz a „tagok” tudástőkéjének és a kapcsolataik által ezen egyéni tőkéket megsokszorozni képes közös hálózati tőkének.

Legyen bár a hálózati tőke zárt közösség, illetve lazán szervezett klientúra, szükségszerűen kialakul egy sajátos szubkultúra, a csakis rá jellemző normák, szabályok rendszerével, s az ezek betartatását szolgáló ösztönző-büntető intézmények rendje. Az értékek, normák, szabályok kialakulásában és abban, hogy mi az elfogadott érték és viselkedési mód, a „nagy társadalom” kulturális és történelmi tradíciói meghatározóak, de minden létrejövő hálózatban kialakulhat ezektől eltérő értékrend, szabálygyűjtés és szankciórendszer. Tehát „kistársadalmak” alakulnak ki a hálózati tőke alapjául szolgáló kapcsolatrendszerekben.

A hálózati tőke mindaddig „holt tőke”, amíg ezen normák, szabályok, szankciók szerint a gazdasági tranzakciókban fel nem használják. Ha pl. egy vállalkozó személyes jó barátja a kormányfőnek, ez a kapcsolat – amely elvileg igen jelentős hálózati tőkét jelent – csak akkor válik működő tőkévé, ha a kormányfő a társadalom frott és fratlan szabályai szerint vagy azokat megsértve tényleg előnyben részesíti (vagy hátrányoktól megvédi) a vállalkozót. Természetesen latens formában is hasznosítható a hálózati tőke: pusztán a kapcsolatra hivatkozva is lehetséges előnyöket szerezni. Ilf és Petrov Osztaf Bendere vagy Gogol revizora a hálózati tőke-orientált kultúrában és a hálózati tőke szerepét felértékelő társadalmi helyzetekben kiválóan tudott nem létező hálózati tőkét más tőkejavakra átváltani.¹

A társadalmi tőke a személyes kapcsolatok hálózatán keresztül érhető el a szereplők számára. Az adott társadalmi csoportra, egyénre jellemző, hogy milyen társadalmi tőkerészt és milyen hálózatokon keresztül akar, illetve képes elérni. A hálózati tőke tudástőke-elemeinek (kapcsolatteremtési, kezelési készség stb.) nagysága, minősége szin-

tén fontos szerepet játszik abban, hogy a hálózati tőkét milyen mértékben képes az egyén vagy a csoport hasznosítani.

A hálózati tőke értéket teremt, és cselekvési potenciált jelent. Mivel a relációk, a szereplők, a helyzetek és a szándékok sokfélék, a látszólag hasonló hálózati tőke bizonyos szereplőknek hasznos, másoknak haszontalan lehet.

A hálózati tőkének nincs fizikai formája, megtestesülése, csak közvetett jelekből lehet következtetni nagyságára, értékére, működőképességére. A felhasználásával termelt érték lehet anyagi jellegű: pénz, vagyon, termék, anyagi szolgáltatás; vagy nem anyagi jellegű: befolyás, presztízs, pozíció, bizalom. A hálózati tőke minden más tőkefajtává konvertálható.

A közösségre jellemző érintkezési szabályok és viselkedésmódok határozzák meg a hálózati kapcsolatok tőkévé alakításának módját, az intézménnyé alakulás mikéntjét. A partnerek közötti személyes viszony – bizalom/bizalmatlanság és kölcsönösség/egyvoldalúság, függés/függetlenség – szerint lehet e szabályok közül a legmegfelelőbbet alkalmazni.

A hálózati tőke, mint elkötelezettségek, kölcsönös szolgáltatások rendszere sajátos „bankrendszerként” lehetővé teszi a hálózati tőke allokációját. Ennek költségei minimalizálhatók, ha a szereplők egymással szoros közelségben élnek, vagy ha van arra alkalmas közvetítő személy vagy intézmény, aki vagy amelyik összehozza a partnereket.

A többi tőkefajtához képest a hálózati tőke jellemzője, hogy csak a hálózat tagjai tartják nyilván, a nyilvánosság számára rejtve marad. Titkos, láthatatlan, rejtett erőforrás. Míg a pénztőkéről (vagyonról, bankszámlákról, fizetési készségről, fizetőképességről), illetve a tudástőkéről (iskolai végzettségről, szakmai gyakorlatról, életpályáról) szerezhetünk információkat, sőt ezekről a gazdasági ügylet során partnereinket sok esetben kötelező is tájékoztatni, a személyes hálózati tőkéről a kívülről „illetéktelen” csak közvetett információkat szerezhet.

2. A hálózati tőke szerepe a kommunizmusban és a posztkommunizmusban

A fejlett kapitalista gazdaságot vizsgáló hálózatelemző szociológusok bizonyították a hálózati tőke múlhatatlan szerepét a szervezetek közötti hierarchikus kapcsolatok és a piaci tranzakciók eredményességének növelésében. Egyes kutatások szerint a hálózat együttesen hárítja el a szervezetek hierarchikus függőségeiből és a piac személytelen értékítéleteiből származó hátrányos következményeket úgy, hogy csökkenti a tranzakciós költségeket. Ismeretesek azonban olyan kutatások is, amelyek a hálózatoknak a piaci tranzakcióra – ezen keresztül természetesen az árbevételre és profitokra – gyakorolt közvetlen hatását vizsgálják. Szerzőik a modern kapitalista rendszerekben is meglik a gazdaság és politika összefonódásait és „titkos” kapcsolatait (pl. maffia, lobbizás, protekció stb.).²

Magyarul: „felfedezik” azt, ami a premodern gazdaság tanulmányozásán edződött antropológusok számára közhely, hogy a hálózati tőke nem csupán a szabályostól eltérően működő piacok sajátja, de a legmindennapibb és leghatalmasabb piaci ügyletekben is nagy szerepe van, méghozzá nem ám a periferikus társadalmak világtól elzárt közösségeiben, hanem a modern kapitalista gazdaság centrumaiban.

Ha igaz az a tétel, miszerint az állam és a piac hajlamok a gazdasági élet hegemónizálására, akkor a hálózati tőke ott, ahol a jóléti állam és/vagy a szabad piac sikeres, pusztán kiegészítő intézménye a hatékonyan működő rendszernek, illetve védekezési eszköz ezek negatív mellékhatásai ellen. Ahol azonban az állam is szegényebb és a piac is satnyább, ott a hálózati tőke szerepe fel kell hogy értékelődjön, hiszen mind az állam, mind a piac szereplői rá támaszkodhatnak csupán – más megoldás nem lévén. Téréségünkben a piac gyenge, az állam pedig nagyra nőtt kamaszgyerekekre hasonlít, amennyiben ereje mint a bikáé, de bumfordi, ügyetlen, durva és tapintatlan, ezért hát bizonyosan nagyobb a hálózati tőke szerepe itt, mint a centrum országokban. Feltételezésünk szerint azonban a kommunista társadalmakban a hálózati tőke meghatározó szerepének rendszerspecifikus okai is vannak, sőt feltételezésünk szerint vannak olyan helyzetek, amelyekben a hálózati tőke tartja fenn a gazdaság működőképességét.

A redistribúció a gazdaságban az erőforrások koncentrációját és a politikai hatalom centralizációját jelenti. Személyes kapcsolatok nélkül nem működik a kézi vezérlés, nem lehet alkudni, nem képzelhető el hatékony védekezés a felsőbbbség önkénye ellen és nem ellenőrizhető az „alsóbbbság”.

Míg a modern kapitalizmusban a hálózati tőke a profit-szerzés, -növelés és a piaci helyzet hosszú távú megtartása/javítása érdekét szolgálja, addig a kommunizmusban a hálózati tőke az állampárt által működtetett gazdasági szegmensben a koordináció szerves része, az első és a második gazdaság között pedig a két szegmenst összefűző pozíciók megszerzésére és megtartására/javítására szolgál.

A fenti eltérések kihatnak a hálózati tőke megjelenésére is. A modern piacon a horizontális, a kommunizmusban azonban a vertikális kapcsolatok uralkodnak a hálózati szerveződésekben belül.

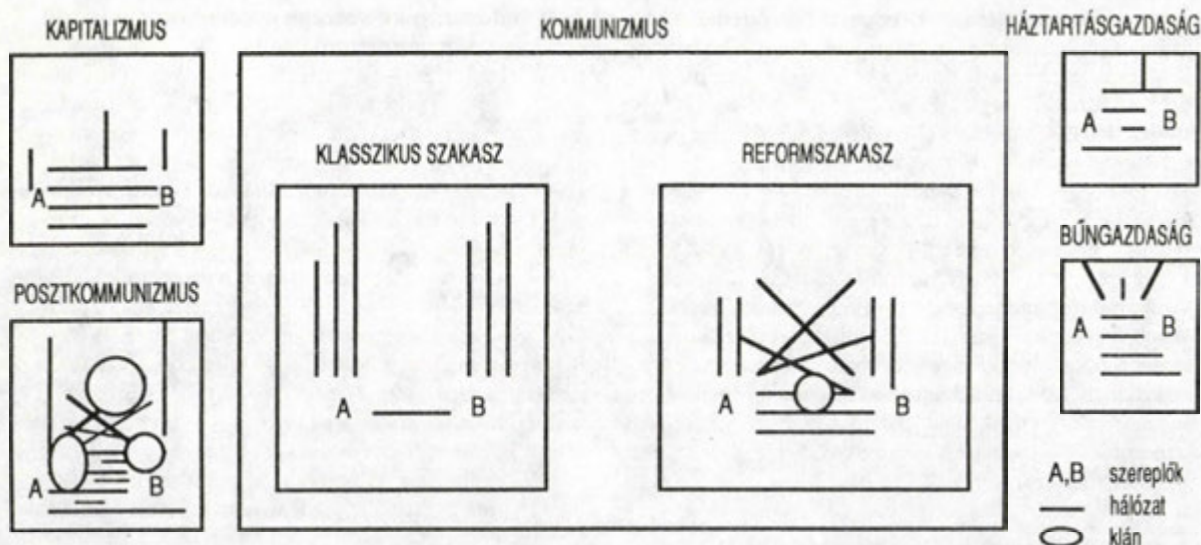
A politikai mezőben minden társadalomban működnek hálózatok, következésképpen egy olyan gazdaságban, ahol

a politika mindenre rátelepszik, a hálózati tőke szerepe végtelen nagy lehet. Fokozottan igaz ez akkor, ha a politikai hatalom gyakorlása monolit szervezetrendszerben, a nyilvánosság kizárásával, agresszív eszközökkel történik, tehát nagyfokú a bizonytalanság, és minden lehetséges eszköz bevetésével számolni lehet.

Míg a modern piaci gazdaságban a hálózati tőke a többi tőkefajta fontos kiegészítő formája, a kommunizmusban ez a legfontosabb, olykor az egyetlen lehetséges tőkefajta. A piacon értelem szerűen a pénztőke dominál, ám a modern piac a tudástőkét is felértékelte. Ezzel szemben a kommunizmusban a magántulajdon hiánya, a gazdaság politikának való alávetettsége és a pénz fontosságát visszaszorító intézmények ereje felértékelte a hálózati tőkét mind a fizikai, mind a tudástőke rovására.

A kommunista gazdaság elemzése során célszerű megkülönböztetni három fázist. Az első két fázisnál Kornait követve „klasszikus” és „reform-” szakaszokról frunk (Kornai 1992). A posztkommunizmust megelőző éveket a kommunizmus „túlérett” korszakának nevezzük el. E korszak határai a második gazdaság „kifehértésének” kezdetei, tehát az 1980-as évek eleje-közepe, illetve a rendszerváltó gazdasági szabályozás első lépései, tehát 1988–1989.

A klasszikus kommunizmusban a vertikális kapcsolatoknak volt hegemón szerepük, a reformok időszakában ezek mellett megjelentek a horizontális kapcsolatok is, s a vertikális kapcsolatok „magassága” is csökkent. A következő morfológiai váltás jellemzője a vertikális kapcsolatok további „rövidülése”, illetve az átfedő vertikális kapcsolatok jellemzővé válása, és a horizontális kapcsolatok szaporodása, illetve az e szférán belül megjelenő „záródás”. A büngazdaság és a háztartás gazdaság zárt kapcsolatai (az előbbi esetben több, az utóbbi esetben kevesebb vertikális szállal, s mindkét esetben sok, de szférán belül maradó szereplők közötti kapcsolattal) lényegében nem változnak az idők során.

A hálózati tőke formái

A kommunista gazdaság átalakulása a körkeletű és naiv elképzelések szerint feleslegessé teszi a hálózati tőkét, mert automatikusan a személytelen (piaci) mechanizmu-

sokra helyezi a hangsúlyt. Szerintünk ennek épp az ellenkezője történik.⁴

Claus Offe (1992) szerint az átmenet társadalmát döntő

en az határozza meg, hogy a kapitalizmust tervszerűen vezeti be a politikai elit. Az atomizált társadalmi szerkezetben hiányoznak a jól kiformalódott szereplők, kollektív cselekvők. Az elit nem támaszkodhat a kapitalizálódás spontán folyamataira, hanem nyilvános, igazolandó döntésekkel kell megszabnia a társadalmi cselekvés gazdasági, jogi, politikai és erkölcsi kereteit. Az egyének kollektív cselekvése azonban nem irányítható felülről, támaszkodni kell a már meglévő koalíciókra, hogy azok ellen tudjanak állni az elit lehetséges túlhatalmának.

Burawoy és Krotov (1992) a posztkommunista gazdaságot mint *kereskedő kapitalizmust* írják le. Eszerint a posztkommunizmusra a termelés, az elsajátítás és az elosztás egyidejű kaotikussága jellemző, szemben a kommunizmus, az államszocializmus és a kapitalizmus rendszerével, ahol valamiféle rend van. E káosz létrejöttének oka az állam visszavonulása. Emiatt:

- a gazdaság szereplőinek addig is meglévő, de az állampárt által uralt, ellenőrzött és korlátozott horizontális kapcsolatai meghatározóvá válnak, és gyakoribbak lesznek a barterügyletek, azaz a természetbeni cserék;

- a politikai testületek gazdaságszervező funkciókat szereznek, s megnő a regionális hatalom jelentősége, melynek fő célja a helyi monopolhelyzetből fakadó profit maximalizálása;

- a profit forrása a kereskedés, az üzletelés és a politikai-gazdasági hatalommal való visszaélés, nem pedig a termelés fejlesztése, a minőség javítása stb.

E két elméleti megközelítés nem zárja ki egymást. A „politikai kapitalizmus” azzal, hogy a hangsúlyt az intézmények tudatos létrehozására helyezi, az értelmiség felelősségvállalására hívja fel a figyelmet. Az elitek egyes csoportjaiban belüli és a csoportközi kapcsolatok átmentett és kialakuló rutinja a hálózati tőkét kétségkívül felértékeli. A „kereskedő kapitalizmus” pedig bizonyos értelemben nem más, mint elmozdulás a hálózati tőke egyik formája felől egy másik forma felé. A mi közelítésünk valamivel általánosabb, hiszen nem csupán a barter, hanem mindenfajta horizontális kapcsolat, tehát a patrónus–kliens, az eladó–törzsvéve stb. viszony felértékelődését sejteti. A kereskedő kapitalizmus többi jellemvonása is jelzi a hálózati tőke felértékelődését. Így a regionalizmus, a politikai hatalomnak a gazdaságban való megerősödése és a kereskedelem (különösen illegális formáinak) elterjedése külön-külön s együtt is alkalmasak a hálózati tőke szerepének megsokszorozására. A helyi gazdasági ügyletek értelemszerűen felértékelik a hagyományos kapcsolatokat, s a hatalmi központok számának növekedése, valamint a gazdasági szereplők számának növekedése is a hálózati tőke iránti igényeket növeli, hiszen mind az információszerezés, mind a versenytársakkal szembeni védekezés annál nagyobb hálózati tőkét követel, minél több az ellenfél vagy versenytárs. A politika és a kereskedelem sajátosan hálózati-tőke-intenzív játzmák, mert mindkét szinten sok múlik a személyes viszonyokon, nagy a megbízhatóság szerepe, s a tranzakciók kívülálló számára gyakran ellenőrizhetetlenek.

3. Hálózati-tőke-intenzív játzmák a kommunizmus klasszikus szakaszában

A fő együttműködési forma e társadalmakban a hierarchikus-bürokratikus kooperáció, amelyet az ellenőrző/parancsadó állami és párt szervezeteket és a döntően állami

tulajdonú gazdálkodó szervezeteket összekötő hálózat tett lehetővé. A párt befolyását, annak kereteit és technikáját törvény soha nem szabályozta, csak az elkötelezett (párttag) gazdasági vezetők kötelező lojalitása volt a biztosíték a központi utasítások – később elvárások – teljesítésére.

A redistributív gazdasági rendben az előnyök és a hátrányok mérlegelése egy elvileg tisztán gazdasági ügyben is elképzelhetetlen volt a politikai hatalom prioritásaihoz való igazodás nélkül. E prioritásokat nem elvont elvekből lehetett megismerni – bár a kinyilatkoztatások, politikai elvárások befolyásolták a szereplőket –, hanem a hatalom gyakorlati döntéseiből, tetteiből, ráutaló magatartásából.

A vezetők kiválasztásának alapvető kritériuma a politikai megbízhatóság. Ez azonban csak a hatalom megszemélyesített bizalmával együtt, csak a hálózati tőkével kiegészülve válhatott jól működő politikai tőkév. Mind a hatalmon lévők, mind a hatalomért ácsingózók kapcsolatrendszereik segítségével keresték a megfelelő lépéseket, illetve védekeztek (esetleg jó előre) a nemkívánatos ellenlépésekkel szemben. Amikor a rekrutáció nem a meglévő kapcsolatrendszerek mentén történt, akkor a beavatási fázisban épült ki a hálózati tőke.

Mivel formális szabályok – szándékosan – nem léteztek, a hatalom megszemélyesítői saját ízlésük, érdekeik és a rekrutáció-beavatás során szerzett ismereteik alapján (önéletrajz, felszólalás a gyűlésen stb.) határozták meg, kit tartanak megbízhatónak, és kit nem.⁶

A fentiek természetesen beágyazódtak a politikai kooperációk és konfliktusok folyamataiba. A hálózati tőke jelentősége a politikai hatalom, illetve a hatalmat befolyásolni képes eszközök megszerzésében is megmutatkozott. Jól látható ez a kommunizták közötti hatalmi harc hálózati-tőke-intenzív jellegéből. A megbízhatóság, a bizalom, a személyes befolyás és rivalizálás a kommunizmus első, nyers erőszakot alkalmazó periódusában többször és lényegesen átrajzolta a diktatórikus rendszer erővonalait.⁷

A hálózatok működtetése lényegesen megváltozott az 1956 utáni Magyarországon. A gazdasági és politikai elit tudta, mit nem lehet akarni, és tudta, hogy a gazdaság működőképességét – elfogadható szinten – fenn kell tartania. A központi prioritások idővel alulról is befolyásolhatók lettek. A magyar gazdaság jól ismert intézményévé vált a „tervalku”, vagyis lassan informális párbeszéd alakult ki a hatalom és az állami vállalatok vezetői között – a nem hivatalos és/vagy pártkapcsolatok hálózati csatornáin keresztül.

A katonai közigazgatáshoz képest a decentralizációval kísérletezgető adminisztráció hamar elvezetett a patrónus-kliens viszonyok elszaporodásához. Az egyenfogyasztás importfogyasztással való felváltása felértékelt a hiánygazdaság kapcsolatintenzív védekezési formáit (vesztegetés és barter), hiszen volt mit kockáztatni. A kézi vezérlés kiegészült a közvetett irányítással, s ez megnövelte az alkutérét és az általuk nyerhető haszon mértékét, márpedig az alku (legyen az terv- vagy szabályozóalku) nem más, mint a szervezeti és a személyes kapcsolatrendszerek beemelése a tervezés folyamatába. Minder felértékelt a hálózati tőkét, hiszen egyrészt csökkentette alkalmazásának költségeit (kevésbé volt veszélyes a kapcsolatok működtetése), másrészt növelte hatékonyságát (hiszen ha szabadabban lehet tárgyalni, rekrutálni, akkor a kapcsolatrendszer méretei is megnőhetnek, a kiválasztás során nagyobb kínálat-

ból lehet válogatni, a hálózati tőkével jobban lehet ösztönözni, segíteni, olajozni a kooperációt).

A hálózati tőke felhasználásának a téveszek megszervezésében volt látványos szerepe. A hatalom kitűnően felismerte a helyi mikrovilág kapcsolathálózataiban rejlő tőkét, és megtalálta azokat az erőszakos vagy meggyőző technikákat, amelyekkel célját elérte.

4. Hálózati tőke-intenzív játzmák a reformok szakaszában

A szükség hívta életre a gazdasági reformokat, a hivatalos piac-imitációt és a hivatalosan el nem ismert, de intézményesült, korrekciós funkciókat ellátni képes együttműködések. A gazdaság szereplői között az információ és minden olyan jószág, illetve szolgáltatás cseretárgy lehetett, melynek segítségével erőforrást lehetett teremteni a gazdálkodáshoz. Ha ilyen potenciális erőforrás fölött rendelkezett valaki, igyekezett azt „áruba bocsátani” vagy mástól megszerezni, amire neki szüksége volt. A szívességi cserekapcsolatok viszonylag stabilan együttműködő hálózati partnerek között alakultak ki, akár a termelési kooperációk mentén horizontálisan szerveződtek, akár az állami vagy pártvezetőkkel való vertikális függőséget igyekeztek befolyásolni.

Noha szociológiai jellemzőit tekintve sokban különbözött a falusi házépítő kaláka, a gyári munkások hóvégi hájáról szolgáló szívességek rendszere, a századforduló kubikosainak és baráberjeinek gyakorlatából ismert alkalmi munkásbandák, vagy a cigány gyűjtőgetők közösségei, a nagyvállalati vezetők és káderek vadásztársaságai, a termelőszövetkezeti csoportvezetők alkatrészcsere és a nagyvárosi maszekok vagy a melléküzemágban, a gebinben, a piacon vállalkozók munkacseréi, ezen ügyletek lényege mégiscsak azonos: a redistributív gazdaság naponta újratermelődő zavarait hálózati védekező módszerekkel elhárítani.

A kétoldali próba/szerencse játzmák kicsi sikerei beindítottak olyan bizalomerősítő intézményesedési folyamatokat, amelyek – noha nem tették politikailag legitimé a rendszert, s nem lett tőlük sem az ország fejlettebb, sem az egyén gazdagabb – hamar elegendő tehetetlenségi erőre tettek szert ahhoz, hogy újra meg újra igazolják mindkét oldalt. Folytonos megerősítést nyert: a hálózati tőkébe érdekes beruházni.

A reformszakasz azonban nem csupán következménye az előző korszak felpuhulási folyamatainak. A reformok és azok visszatorzításai új kapcsolatrendszereket hoztak létre a „húzd meg, ereszd meg” töréspontok mentén. A reformokkal való kísérletezés kockázattal járt a politikusok számára, s ez bizalmat, diszkreciót igényelt. Védekezési reflexként jó előre megbízható kliensek után kellett nézni. A kísérletek felértékelték a vertikális kapcsolatokat, hiszen információt szerezni (hamarabb, megbízhatóbb forrásból, mint mások), illetve sikert elérni – vagy azt, hogy kudarc esetén a következmények ne legyenek végzetesek (vagy másnak legyenek azok) – szintén elengedhetetlen, ha változik a környezet. A horizontális kapcsolatokat is fontosabbá váltak. Az új vállalkozások ugyanis általában hálózati tőke-igényesek, de a redistributív gazdaságban, amelyet keményen kézben tart az

új megoldásokkal kísérletező állam, különösen azok. Érvényes ez az induló tőke megszerzésére és az üzlet beindításának jogi és informális feltételeire egyaránt. Ha bukás esetén még megtorlással is kell számolni, a hálózati tőkét semmi nem pótolja, hiszen a pénz szükséges, de nem elegendő feltétele a vesztegetésnek, mert kész öngyilkosság nem tudni, kit, mennyivel és hogyan lehet megvesztegetni.

A reformgazdaságban nagy a bizonytalanság, sok függ bizonyos személyek döntéseitől és értelmezési kedvtől. Ugyanakkor a hálózati tőke hozadéka nagy, hiszen ha sikerrel működtetik, minden lehetséges általa, lévén kevés az igazán mértékadó eszkimó, s mivel a jog sem szab gátat az ügyeskedésnek.

E hatások még inkább felerősödnek, ha a hálózatok elérnek egy kritikus méretet, különösen, ha intézményesen kiépül a második gazdaság. Az informális gazdaság természeténél fogva hálózati tőke-intenzív, hiszen tranzakciói nem az írott (jog)szabályok szerint szerveződnek, hanem a személyes ismeretség mentén (kezesség, klientúra), a tranzakciók gyakran beágyazódnak/folytatódnak a gazdasági szereplők nem gazdasági kapcsolataiban, a rejteni való ügyleteket a személyesség rejti leginkább, s a kis üzemméret is a viszonylag olcsó hálózati tőkének kedvez.

A reformok közben eltelt néhány évtized. A napi gondok, s az ellenük való védekezés sikereinek és kudarcainak ismétlődése tanulási és intézményesedési folyamat is volt egyben. Ennek során a hálózati tőke használatának előnyei és hátrányai, módjai és ceremóniai megismerhetővé váltak. Sőt kikristályosodott egy szubkultúra, amelyben a hálózati tőke alkalmazásának pontos szabályai is kialakultak. Maguk a hálózatok is finomodtak, sűrűsödtek és terjedtek.

A reformszakasz vége felé a gazdaság összeteljesítménye erősen romlani kezdett (és a romlás jelei egyre láthatóbbá váltak). Ez felerősítette az új reformokkal való kísérletezés igényét. A reformok (és az ellenük való védekezés), valamint a vezetőknek a reformok sikerére avagy bukására spekuláló táborában való helyzetkedése egyaránt azt sugallták, hogy a hálózati tőkébe érdemes befektetni.

A hálózati tőke alkalmazásának tanulási folyamata egyben „laicizálódást” is jelentett. A gazdaságpolitikai alkufolyamatokban működő hálózatok ugyan rejtve voltak a gazdaság kisebb halai elől, de az, hogy léteznek, mégis mindenki előtt ismert volt. A vertikális kapcsolatokat mentén leszívárogtak a sikerek (ki mit volt képes elérni), másfelől mindenki, aki a hétköznapokban maga is építette személyes kapcsolatait, könnyen ki tudta vetíteni azokat felfelé.

A hatalom reakciói a hálózat résztvevőinek cinkos és cinikus magatartásához vezettek. Ez a cinikus normarendszer elfogadott világnézeté állt össze, melyet a hatalom kijátszása legitimált. Képmutatással, titkos, cinkos együttműködéssel, betyárbeccsülettel, hamis érveléssel, mások megsarolásával, bennfentes megjutalmazásával, vagy pazarlással lehetett sikereket elérni: a hálózatok a központi preferenciákat igyekeztek módosítani, jobbik esetben még a kinyilvánítás előtt akarták a döntést befolyásolni, vagy a kijelölt kereteken belül próbáltak olyan kreatív megoldásokat elismertetni, amelyek a hálózat érdekeivel összeegyeztethetőek voltak.

A hierarchia tehetetlenségét korrigáló „titkos” tranzakciók sikerei azt a látszatot keltezték, hogy a hierarchia működőképes. A hatalom éppen aktuális céljaitól függött, hogy ezeket a technikákat, játszmákat bűncselekményként üldözendőnek nyilvánítja vagy szemet huny fölöttük, esetleg „reformként” életképes együttműködési formává lépteti elő – vagyis integrálja. Ez utóbbi esetben természetesen célszerű volt ügyelni arra, hogy az ideológiai kollektívizmussal összhangban – a köz javát hangsúlyozva – az egyéni törekvéseket kordában lehessen tartani. Ebben az értelemben a Magyarországon régebben oly büszkén emlegetett „másodikgazdaság-modell” a hatalom hosszas habozásának a története arról, hogy miként is lehet beilleszteni az autonóm kisüzemeket a redisztributív gazdaság tőlük idegen szerkezetébe.

Az érdekérvényesítő hálózatok nem ölthettek semmilyen mozgalmi formát, részint mert formális civil szervezetek alig-alig léteztek, részint pedig mert az ésszerűség is ezt diktálta: a személyes garanciákkal működő hálózatok hatékonyabbak voltak (a legcsekélyebb mértékű formális koordináció is igényelt volna írásbeli dokumentációt vagy legalább a szereplők megnevezését, ami sokszor sem a hatalom akaratának érvényesítésékor, sem az azzal szembeni fellépés esetén nem volt célszerű). Az érintkezési formák többnyire informálisak, szóbeliek és személyes jellegűek maradtak, de léteztek olyan rendszeres összejövetelek, félig-meddig formalizált együttlétek (pl. szakmai továbbképzés, vezetőképzés, gazdasági és politikai fórumok, klub, társaság), amelyek megteremtették a hálózati kapcsolatok ápolásának rítusát.

5. A „pre-posztkommunizmus”

Ez a szakasz Magyarország esetében a túlrejtett szocializmus időszakának is nevezhető. Az ekkor született államlembontó intézkedések lényegesen meghaladták a korábbi javító-korrigáló-tökéletesítő reformok hatásait.

A kommunista gazdaságban az állami tulajdon hegemoniája okán a gazdagság és a vagyon nem válhatott az egyén gazdasági tevékenységének stratégiai céljává, hiszen nem feltételezhette senki, hogy a vagyon valaha is a gazdasági vagy politikai hatalom forrásává válhat. Míg ez a tétel a reformszakaszra éppúgy igaz, mint a klasszikus korszakra, addig a túlrejtett szocializmus időszakában a pénztőke kinőtte magát teljes értékű tőkefajtvá, amibe beruházni érdemes volt s lehetett is – ha nem is mindenkinek és szabadon. A második gazdaság kifehéritése, a majdnem-teljes-jogú vállalkozások terjedése, az állami gazdasági vezetők „felszabadítása-nagykorúsítása”, az állami vállalatok belüli vállalkozások szaporodása, illetve a pártállami ellenőrzés „sokszálúvá” tétele mind olyan strukturális változások, amelyek indokolják, hogy ez az időszakot új korszaknak tekintsük, amelyre a tőkejavak újszerű mozgathatósága, kombinálhatósága jellemző.

A magántőke nemléte ekkor már nem jelentette azt, hogy a társadalom tagjai pozíciójuk megszerzése, megerősítése (megőrzése) érdekében ne próbálkozhattak volna a meggazdagodással. Ugyanakkor a meggazdagodás, mint a majdnem magas társadalmi státusz, továbbá a még később elérni remélt gazdasági, illetve politikai hatalom forrása csupán rejtett és kiegészítő stratégia lehetett ekkor még, hiszen a hatalmi játszma még nem dőlt el, a jogi lehetőségek is korlátozottak voltak, az ideológia és a közné-

lemény is gazdagságellenes volt, de ami a legfontosabb, a pártállamon belül továbbra is jobb befektetésnek tűnt a hálózati tőke. Mindazonáltal a feleségek, rokonok, baráti társaságok már magánvállalkozásokba tudták konvertálni a férjek, erős pozíciójú rokonok, barátok politikai kapcsolatait.

Új elem volt az is, hogy a termelő szervezetek vezetői (és mindenki, aki valami fölött rendelkezett) törekedni kezdtek arra, hogy személyesen (vagy megbízható hálózati társaikon keresztül) és rövid távon anyagi hasznot húzzanak társadalmi pozíciójukból. Mindazonáltal a magánvagyon továbbra is jobbra a termelésen kívül, tartós fogyasztási cikkekben, kisebb-nagyobb ingatlanokban öltött testet, noha a második gazdaságban ezeket már fel lehetett használni a termelés szolgálatában is, sőt kezdtek felértékelődni a korábban még tabunak számító külföldi kapcsolatok is. Megkezdődött – de még suba alatt – a közjavak magánelsajátítása, s ez is elsősorban személyek, családok vagy klikkek bizalmas, erős kötésű hálózati segítségével valósulhatott meg. A résztvevők számára ugyanis – akár párt-, akár gazdasági vezetők, akár munkások vagy parasztok voltak – világosan látszott, hogy ezek a kooperációk a törvényesség határát súrolják, s a puritán erkölcsi normákat hangzó ideológia jegyében bármikor megbélyegzhetők vagy szankcionálhatók.

A fenti folyamatok a hálózati tőke felhasználásának kiszélesedésével jártak. A kommunista szabályok és intézmények ugyan megmaradtak, de fellazultak, elerőtlenedtek és védekezővé váltak. Ez tetten érhető volt a korrupció terjedésében, a fogyasztási egyenlőtlenségek erősödésében, próbaelbocsátásokban, a szamizdat vállalkozások megjelenésében stb. Ugyanakkor a gazdasági életben fennmaradt a hatalomtól függő erőforráskiutalási rend (pl. verseny az exporttámogatásokért, a legnagyobb 50 vállalat kiemelése stb.). Eközben azonban a párt irányító technikája is „megszemélyesedett”, és a parlamenti választásokon is lehetett már – persze csak módjával – személyek között választani. Lényeges különbség az előző periódushoz képest az is, hogy a szakmai képzettség mind a párt gazdasággal foglalkozó hivatalnokai, mind a gazdaság vezető posztjait betöltők között fontos mérlegelési szemponttá vált. A (személyes) szakmai kompetencia immár számított a kinevezéseknél.

A hálózati tőke kiterjedését és intenzitását növelte, hogy a gazdaság legális szereplőkként ismerte el az ipari és szolgáltató kisvállalkozásokat. A kisvállalkozások jórészt a résztvevők egykori munkahelyi hivatalos kapcsolataira építve jöttek létre. Ugyancsak hálózaterősítő tényező volt az is, hogy az első vállalkozások⁹ a nagyszervezetek gyermekei voltak. A magánprofit visszaforgatására, üzleti befektetésére az adminisztratív korlátozások miatt nem sok esély volt, így igazából a sikeres kisvállalkozó saját családi kasszáját gyarapította. A jövedelemszerzést szigorúan korlátozták ugyan, de az, amit a vállalkozók megkerestek, a központi állami bérszabályozás által engedett bérek többszöröse is lehetett. Másként szólva: a vállalkozó nem növelhette korlátlanul vállalkozásának termelő tőkéjét, azaz gazdasági hatalmát, de erősíthette társadalmi pozícióját családi/személyes gazdagságának gyarapításával.⁹

A gazdálkodói szabadság feltáruló lehetősége a gazdasági szereplőket jócskán ösztönözte, hogy új szervezeti meg-

oldásokat találjanak. Az új lehetőségek közötti tájékozódás szüksége és annak reménye, hogy a valódi gazdasági hatalom ellensúlyozhatja a korábbi hatalmi központokat, a hálózatokon belül intenzív információcserét váltott ki, hogy tagjaik megtudják, mit és hogyan kell tenniük a nagyvállalatok átalakításakor, eladásakor, árának meghatározásakor, a névre szóló vagyonok kijelölésekor; hogy azonosítani tudják szövetségeseiket és konkurensüket is. Mindez azoknak sikerülhetett, akik az egyes érdekeltségi körökön belül voltak. Ők tudták a hálózati tőkéből származó hozadékokat e liberalizálás során új, erősebb pozícióra vagy pénzre váltani.

A rendszerváltás előtti években az állami és pártbürokrácia hivatalnokai benne voltak ezekben a hálózatokban, részt vettek az állami tulajdon intézményi és magántulajdonná alakításában – és semmi nem zárta ki, hogy személyesen tulajdonosokká váljanak. A hálózati tőkét arra lehetett felhasználni, hogy az átalakítási szabályok rengetegében felismerjék, hogyan lehet az átlagnál kedvezőbb feltételek mellett – egy-egy embernek vagy csoportnak – a lehető legtöbb vagy legjobb minőségű tőkéhez, erőforráshoz hozzájutnia. A vállalatok vezetői (és a még mindig létező pártelit) lényegében ellenőrizhetetlen módokon juthatott hozzá a hatalmas állami szervezetek (és egyéb vagyontárgyak) bizonyos részeihez. Kifejezhetetlen az a különbség, amely a kistermelői, kisvállalkozói vagyonszerzés perspektívái és az új tulajdonosi hatalom megszerzésének távlatai között mutatkozik. Ebben az időszakban még intenzívebbé válhatott a vezetők közötti személyes kapcsolathálózat felhasználása. A tágabban értelmezett korrupció – mint pozícióval való visszaélés – természetes kísérőjelensége e korszaknak is.¹⁰

A szabályszerű virtuális korábbi megnyívulásairól már szóltunk. 1988–89-ben sok piacform szabály, törvény igyekezett a piac kiépüléséhez szükséges intézményeket megteremteni.¹¹ A „színelt kapitalizmus” (ifj. Leopold, 1914) feltételeinek kialakítása kezdődött ekkor meg, amelyben a csalás, a törvények egyéni értelmezése, kijáratása az átlagos állampolgári magatartás része maradt.

6. A (politikai és kereskedő) kapitalizmus építése

A hálózatok tőkekénti felhasználásának szándéka részben örökség a rendszerváltás előtti időszakból, és ez az örökség nagy tehetetlenségi erővel rendelkezik. A tehetetlenség abban nyilvánul meg, hogy a kiépült kapcsolatok nagymértékben képesek önfenntartásra és önreprodukcióra, valamint abban, hogy ha meg is szűnnek – vagy széttöredeznek – a kapcsolathálózatok, a korábbi működtetésük során széles körben megismert technikák szokásként maradnak fenn.

Vannak azonban sajátos okok is, amelyek a kapcsolathálózatok jelentőségét tovább erősítik, és függetlenek az örökölt elemektől. A hálózatok és tőketeremtő képességük nem *par excellence* átmeneti jelenség: szerepük van a piaci intézmények és az új szervezetek létrejöttében, egyúttal meghatározzák, befolyásolják vagy eltorzítják azok kitervelt működési mechanizmusait.

A hálózati tőke felértékelődését a politikai, az igazgatási és a gazdálkodói szférában külön-külön érdemes szemügyre vennünk.

A *politikai rendszer* változásakor a pártok és a civil szer-

veződések megjelenése és formális szervezetté válása a hálózatok kiterjedésével és az együttes működés megélénkülésével járt együtt. A formalizálódás mikéntjét a hálózatokon belül az erős kötések határozták meg. Ez azt jelenti, hogy a pártok szervezetük fejlődésének igen korai szakaszában jutottak hatalomra, megalakulásukkor valamennyi párt szűk közösség, baráti társaság volt csupán. Szükségszerű volt, hogy a hatalmi posztokra személyes, jó ismerősök, barátok és rokonok kerültek.

A pártokat és a civil szervezeteket a jelentős magánvagyonok hiánya továbbra is a gazdasági szférához – elsősorban az állami forrásokhoz – köti. A politikai és a gazdasági szféra közötti kapcsolathálózatok fontossága növekedett, mivel a hálózati aktivitás az egymáshoz közel állók között élénkült meg az ideológiai elkötelezettségek törésvonalai mentén, majd a kormányzók és nem kormányzók csoportjain belül is. A személyes kapcsolatok rendszere zártabb, szétterjedtebb lett. Ez a hálózati tőke felhasználásában a csoportok közötti laza kapcsolatok szerepének felértékelődését jelentheti.

Az *igazgatási szféra* átalakításában bizonyos hálózati kapcsolatok megsemmisültek. Eltűntek egyes minisztériumok, átalakult a megyei igazgatás rendszere. A sorozatos átszervezések, személycserék azt valószínűsítik, hogy a hálózatokon belül nem volt elég idő a megbízható patrónuskliens viszony kialakítására, vagy nem találtak mindenki számára elfogadható, megbízható közvetítőket a partnerek.

A gazdaságban a *politikai kapitalizmus* legjellegzetesebb intézményei – a privatizáció és a kárpótlás – egyrészt új piaci intézményeket teremtettek (részvény, befektetési jegy, vagyonjegy stb.), másrészt velük együtt új szervezetek is megjelentek (tőzsde, brókercégek, faktorház, tanácsadó cég, magánvállalat, társas vállalkozás, stb.). A hálózatok jelentősége az információk terjedésében és a játékszabályok megismerésében kétségkívül növekedett.

A gazdaságban az államtalánftási szándék ellenére – immár piaci tulajdonosi alapon – benne maradt az állam. A kereszttulajdonosok, akik egymás részvényeit vásárolták meg, időlegesen megmenthetnek egy-egy ágazatot a piacnak álcázott tranzakciókkal, a régi térszek – szintén szövetkezésként – a hazai piac teljes jogú szereplői maradnak. Úgy véljük, hogy mindez a hálózati kapcsolatok védekező felhasználásának, a biztonságra törekvésnek az eredménye. A piaci manőverek sokféle lehetősége a sokféle szereplő között pedig – csakis az ismerősök bizalmas hálózatának felhasználásával – olyan, csupán papíron létező tranzakciókat is lehetővé tesz, amelyek célja kizárólag a jövedelmek vagy járadékok személyes megkaparintása (vagy a jövedelmek láthatatlanná tétele). A gazdaság teljesítőképessége az utóbbi években nem növekedett, az állami költségvetés – a belső eladósodás ellenére – még mindig erőforrásokat jelenthet, legalábbis a szereplők azt remélhetik, mert az egymásba fonódó hálózatokon keresztül sok csatornán kívánnak erőforrásokhoz jutni többé-kevésbé formalizált kapcsolatok által. A hálózatok növekedhettek, szerkezetük átfedi egymást, és zárt egységek is kirajzolódtak a gazdasági szférában. A sok és egyre növekvő számú résztvevő a hálózati kapcsolatok további kiterjesztésével igyekszik erőforrásokhoz jutni. A hálózati vagyonuk gyarapítására törekcsenek, de szerzteágazó céljaik – legfőképp az, hogy mindegyikük személyes hasznot remél

a szűkülő erőforrás-lelőhelyek felkutatásától – csökkenthetik annak valószínűségét, hogy a gyarapodó számú nexusok mindenki számára egyformán tökéletesen hasznosulhatnak.

A kereskedői kapitalizmus formálódásában a hálózati kapcsolatok az eddig nem ismert ügyletek típusainak kialakításában jelentősek. A gazdaság szereplői között bizonyára növekedett a hálózati aktivitás a piacok (mint jellemző szintér és intézmény) létrehozása tekintetében is. A gazdaság kis szereplői a partnereikkel kialakított kooperációban a jövedelem-, illetve járadékszerző kapcsolatok elterjedését valószínűsítik – nem a kooperatív önellátó szolidaritási összjátékban érdekeltek. A jövedelem maximalizálása a cél, akár jövedelemeltitkolás, akár adó- vagy vámcsalás stb. útján. A törvényszegés elfogadottá vált. Az eladók és a vevők viszonylagos szegénysége valamint a gazdaság intézményeinek átalakulása és a szabad piaci lehetőségek kihasználása együttesen az illegális ügyletek terjedését és a szereplők közötti inkább offenzív (de néha defenzív) hálózatok megerősödését eredményezi.

A kapcsolathálózatok felhasználása kétségkívül elterjedt a mai kisvállalkozások¹² körében. Az azonban kétségesnek látszik – éppen, mert a vállalkozások jócskán támaszkodnak a háztartások erőforrásaira és tartalékaik egy részét is a háztartásokra fordítják –, hogy a hálózatok valóban tökéletesen hasznosulnak-e, képesek-e a fogyó pénzeket és a munkavégzésben való jártasságot, valóban helyettesíteni. Az 1991 óta alakult vállalkozások zöme mellékes vállalkozás, tulajdonosaik állami munkahelyeken dolgoznak. Ez a második gazdaság modelljére emlékeztet. Csökkentheti a hálózatok hatékony felhasználhatóságát az, hogy a kisvállalkozók száma növekszik, s egyre többen pályáznak arra, hogy – mint a mellékesen vállalkozók – az állami, költségvetési munkahelyek számukra nyújtott előnyeit kihasználják. A hálózat mint vagyon tehát létezik és nő, hatékonysága, tökéletesen alkalmazhatósága azonban a többi erőforrás romló állapota miatt valószínűleg csökken. Valószínű, hogy a kisvállalkozók csoportján belül – a több vállalkozást működtetőket igen szűk rétegét kivéve – a hálózatok védekező felhasználása az elterjedtebb. A védekező jeleként értékeljük azt is, hogy sokan házasársukkal, rokonokkal, barátaikkal közösen alapítanak céget.

7. Összegzés

Az „anyagi gazdaság állapota” úgy változott meg napjainkra, hogy a védekező hálózatokra még inkább szükségük van a gazdaság szereplőinek, mint valaha a reformok korában, az átalakuló gazdaság szabad piaca és új intézményei – mint a privatizáció és a kárpótlás – egyidejűleg lehetővé tették a hálózatok offenzív felhasználását is. A gazdaság egyes szereplőinek helyzete a politikai és a gazdasági átalakulás következtében bizonytalanná vált, a kis szereplők egzisztenciáját pedig a szűkülő források fenyegetik. A hálózatok tökéletesen kiaknázásának kettős célja van: meg kell ismerni azokat az eljárásokat, amelyek segítségével személyes haszonra tehetnek szert (eltüntethetik jövedelmeik egy részét), másrészt meg kell találniuk a megfelelő, együttműködni hajlandó partnereket. A piaci műveletek számos alternatív formájának kialakulása és terjedése bizonyítja, hogy mind az árubeszerzéshez, mind a vevők eléréséhez személyes ismerősöket kell keresniük. A szereplők cselekvését egyéni stratégia vezérli, a piaci viselkedési

normának közel sem alapeleme a vevő megbízható kiszolgálása, inkább az egyén vagy a zárt rokoni csoportok haszonszerzése, amiben a betyárbecsület csak addig terjed, hogy ki ne derüljenek titkolt ügyleteik. Mindent megerősíti, hogy a családok, a kisebb vállalkozók – részben a hajdani második gazdaság szereplői – nem rendelkeznek olyan fizikai tőkével, amely akár rövidebb időre is elegendő tartalék lehetne a nehézségek leküzdéséhez. Összességében azt látjuk, hogy az átmenet gazdaságában mind az általunk politikai kapitalizmusnak nevezett szabályalkotó mező, mind pedig a kereskedői kapitalizmus formálódó intézményei – részben a hagyományos hálózatokra épülve – új típusú vagyon- és jövedelemszerző tranzakciókat és kiterjedtebb, zárt egységekből álló hálózatok létrejöttét eredményeztek a gazdaságban.

A piac bevezetése és elszabadulása kétféleképpen hat a hálózati tőkére. A piac önmaga is fokozottan hálózatitőke-intenzív, különösen eleinte, az ügyleti kötöttségek felszámolásának időszakában, mert a gazdaság szereplőinek a piacra lépéskor van szükségük leginkább arra, hogy kevés tőkéjüket ezzel helyettesítsék vagy kiegészítsék. A kisvállalkozások megalakításakor mobilizált erőforrás maga a családi, rokoni, baráti kapcsolathálózat. Ez teremti meg az önálló piaci lépés feltételeit: rajtuk keresztül lehet pénzhez jutni, a családi ingatlant alapítóként felhasználni, a hálózatok jelölik ki a munkatársak rekrutációs bázisát. A vállalkozások tevékenységi köre legtöbbször a kereskedés vagy rokonterületei – szolgáltatás, tanácsadás – kapcsolatintenzív területek. A kis cégek sokféle ágazathoz sorolható tevékenységet folytatnak egyszerre. Ezek a jellemzők kisebb pénztőke- és nagy hálózatitőke-igényt jeleznek.

Az átmenet piaca megőrzi a hajdantól második gazdaság piacszerkezetét, kooperációs formáit, viselkedési és érintkezési szokásait. A kis szereplők mai kooperációira csakúgy, mint a reformszakasz önellátó szolidaritási hálózataira, a földrajzi közelség jellemző. Azokkal a helyi szervezetekkel vannak inkább hivatalos és segítő ismerősi kapcsolataik, amelyek helyben vagy a közelben találhatóak – önkormányzat, takarékszövetkezet, kereskedelmi bank, vagy helyben levő vállalkozói központ, érdekképviselet. A budapesti központok, hivatalok – minisztériumok, vagyonügynökség – jobbra elérhetetlenek a gazdaság kis szereplői számára. A hazai kisvállalkozók egyes csoportjai intenzív kapcsolatban vannak a régi állami – ma már nem mindig állami – vállalatokkal és termelőszövetkezetekkel, ami szintén a régebbi bedolgozói, második gazdasági modellre emlékeztet. A régi vállalati vezetők egykori védekező kapcsolathálózatai sokkal nagyobb arányú és szinte mindennapi érintkezést tettek szükségessé. A mai szereplők hálózat-hasznosítási stratégiája ettől eltér: tranzakciók és hálózatépítési céljuk lényegében az egyéni – vagy családi – jövedelem- vagy vagyonszerzés. A kisvállalkozók alig egy tizedét adó többszörös vállalkozók sokkal intenzívebb kapcsolatokat építenek ki mind a hivatalos intézményrendszerrel, mind egymással, s valószínűleg nagyobb eséllyel használják tökéletesen kapcsolataikat, mint azok a népes csoportok, amelyeknek vállalkozói tevékenysége alig-alig válik el a háztartások gazdálkodásától. Az ő üzleti kapcsolataik saját háztartásaik egymást segítő szolidaritási kapcsolathálóival szövődnek össze.

A rendszer megváltozása felülről is a hálózatok felértékelődése irányába hat. Lazul az ellenőrzés, új klientúra épül, a régiék védik pozíciójukat, a bizalmas személyes kapcsolatok jelentősége megnő, mind a megőrző-védekező, mind a szerző-támadó formában. A privatizáció és a kárpótlás során új feszültségek jönnek létre, amelyek feloldása kimondottan kapcsolatintenzív megoldásokat igényel. Előljáróban a politikai átalakulások által ösztönzött hálózatitőke-felhasználásra utaltunk. Végkövetkeztetéseink és elméleti kiindulópontunk között ellentmondás feszül: elfogadhatónak tartottuk ugyanis azt az állítást,

hogy a gazdaság kaotikus állapotának oka az állam kivonulása a gazdasági szférából. Itt az ideje, hogy világossá tegyük: az állam, vagyis a hatalomgyakorlók nézetünk szerint egyelőre onnan vonulnak ki, ahol a jövedelmek koncentrációjával nem lehet számolni. Kétségtelen, hogy bizonyos gazdasági vagy nem gazdasági területeket nem tud vagy nem akar finanszírozni az állam. Itt nincs más lehetséges vagy, mint a társadalmi hálózatok, melyeken keresztül a valódi, fizikai tőke is elérhető. A hatalom úgy akarja az igazi piacot, hogy hatalomgyakorlása jól megfizethető maradjon, ereje ne gyengüljön.

J E G Y Z E T E K

- 1 A nem létező hálózati tőkével való csalás nehezebben leplezhető le, mint a nem létező fizikai tőke, (pl. hamis bankgarancia vagy lopott takarékbetétkönyv, esetleg hamis váltó), vagy a nem létező tudástőke (pl. hamis iskolai végzettség, hiányos nyelv- vagy szak tudás).
- 2 A teljesség igénye nélkül a következő munkákat tekintjük a hálózati tőke piaci hatásait bemutató klasszikus alkotásoknak: Bourdieu (1978), Leifer (1990), Baker (1990), Mars (1983), Geertz (1979), Lomnitz (1977) és Macaulay (1963). A hálózati tőkének a kommunista gazdaságban betöltött meghatározó szerepéről lásd Berliner (1957), Montias-Ackerman (1981).
- 3 Völker (1993) az NDK-ban fellelhető hálózati tőke elemzésével kapcsolatban azt fejt ki, hogy léte elsősorban a hiánynak volt köszönhető, s ha a hiány megszűnik, a hálózatok jelentősége elvész. Az embereknek nincs már szükségük a politikai hatalmi elnyomással szembeni védekezésben sem a hálózatokra. Azt is bizonyítani igyekszik, hogy maga a rendszer átalakítása is – amit költözés, munkahelyváltás is kísér – a korábbi kapcsolatháló megsemmisülését vonja maga után, következésképpen a hálózati tőke kiterjedtsége és jelentősége egyaránt csökken, legalábbis a gazdasági szférában.
- 4 Stark (1992) felismeri a hálózatok rendszerváltásban játszott szerepének fontosságát, úgy véli, hogy a hálózatok töltik ki az intézményi vákuumot, és ezek szervezik a jelen folyamatait. Érvelésében a hálózatok nem uralják a struktúrát, fontosságuk pusztán átmeneti.
- 5 Ifj. Leopold Lajos (1914–17) „színelte kapitalizmus” leírása nagyon hasonlóan tárja elénk a magyarországi 1910-es évek kapitalista fejlődésének jellemzőit. A színelte kapitalizmusban csak a tőkés jogrend létezik, az igazi kapitalizmus azonban kapitalista szellemet is jelent, vagyis a piac nem csupán frott malaszt, hanem „piacgazdaság”.
- 6 Dornstein (1977) hetvenes évekbeli amerikai kutatása alapján arra a következtetésre jutott, hogy a zárt munkaerőpiacokon – pl. az értelmiségi foglalkozásúak és menedzserek munkaerőpiacain – a megfelelő munkaerő kiválasztásában, keresésében a személytelen ügynökségek és közvetítőirodák szerepe szükségképpen kisebb, mint a személyes beajánlásoké és kapcsolatoké.
- 7 Moszkoviták, spanyolok, brünniek, Szovjetunióban végzetek, NÉKOSZ-osok, volt szocdemek – sorolhatók a csoportok.
- 8 A legnagyobb kisvállalkozás-kiterjesztő központi kampány az élelmiszerboltok és a vendéglők bérbé adása volt. A bérlő kisvállalkozások ebben a konstrukcióban a vállalati központok érdekeltségi körén belül voltak kénytelenek maradni, ami szintén egy a sokféle függőségi kapcsolat között. Ezek a kisüzemek csak nevükben voltak vállalkozások: előre kialakított összeg fejében, amit a vállalati központnak befizettek, saját zsebére dolgozhattak. (A legelső magántaxisok is így „vállalkoztak”.)
- 9 A vállalatokon belüli vállalkozások (vgmk) azt kínálták a résztvevőknek, hogy a vállalat eleve elvállalt feladatait többletmunkával teljesíthették. A vállalaton belüli vállalkozásokban részt venni privilégium volt, amelyet azok osztogattak, akik helyzetük folytán feladatokat tudtak a vállalatnak szerezni, melyet aztán a „vállalkozó” munkavállalói csoportok elvégeztek. Nem kétséges, hogy a vállalaton belüli pozíció és az ezzel együtt járó hálózati tőke nem kis szerepet játszott a megrendelés megszerzésében és a munkacsoport verbuválásában is.
- 10 Apró adalékként – és a hálózatfelhasználás példájaként – említhetjük meg azt a képtelenséget, hogy a gazdasági bűncselekményekkel foglalkozó rendőri részlegeket a gazdasági liberalizálás kiteljesítése érdekében – mint idejétmúlt intézményeket – felszámolták. A rendőrségen szép számmal alkalmazott kvalifikált bűnüldözők az újonnan alakuló vállalatokhoz, társas vállalkozásokhoz szegődtek el tanácsadónak, hiszen értettek a szabályok megszegésének láthatatlan technikáihoz.
- 11 Nemcsak a jövedelemadóval és az ezzel automatikusan megjelenő adócsalással bővült a szabályszegés, -kijátszás lehetősége, hanem pl. a lakossági turistaforgalomban a magánbehozatali engedélykés és korlátozások rendeleteivel is. A vám szabályok kijátszása és az engedélyezett valutakeretek kreatív felhasználása olyan tömegsporttá vált, melyben az üzleti haszon jogos reményében a találekony osztrák kereskedők is kooperáltak a magyar utazókkal. Mindemellett a devizaszámlákra betett pénzek eredetének nem ellenőrzése – mert ez akár a fekete piacról szerzett pénz is lehetett – nyilvánvalóvá tette, hogy a törvényeknek a hatóságok lényegében nem tudnak, esetenként nem is akarnak érvényt szerezni.
- 12 Czákó-Kuczi-Lengyel-Vajda: *Vállalkozók és vállalkozások* 1993. KSH kiadvány 1994.

I R O D A L O M

- Antal László (1985) *Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján*, KJK.
- Baker, Wayne E. (1990) „Market Networks and Corporate Behavior” in *AJS* vol. 96. No. 3 1990 november
- Berliner, Joseph (1957) *Factory and Manager in the USSR*, Cambridge: Harvard University Press.
- Bonacich, Edna (1973) „A Theory of Middleman Minorities”, *American Sociological Review*, 38:583–594.
- Bourdieu, Pierre (1978) *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat, Budapest.
- Böröcz József, Róna-Tas Ákos (1994) *Formation of the New Econ-*

- omic Elites* (kézirat), Budapest, Irvine, Los Angeles, San Diego.
- Braudel, Fernand (1985) *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus*, XV–XVIII. század. Gondolat, Budapest.
- Burawoy, Michael és Krotov, Pavel (1992) „The Soviet Transition from Socialism to Capitalism: Worker Control and Economic Bargaining in the Wood Industry” in *American Sociological Review*, 57:16–38.
- Coleman, James S. (1990) *Foundations of Social Theory*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.

- Czakó Ágnes-Sik Endre (1988) „Reciprocity of Managers” in *Connection* 1988, Vol XI., tél.
- Czakó Ágnes-Sik Endre (megj. alatt) „The Role of Network as a Resource in Post-Communism”.
- Czakó Ágnes (1993): „Das Überdauern der Schattenwirtschaft in Jahrbuch für Rechts- und Kriminalsoziologie” in *NOMOS*, Bécs 1993.
- Csanádi Mária (1993) *Rendszerfüggőségeink: a pártállam működésének és összeomlásának hatása az átalakulásra Magyarországon* (kandidátusi disszertáció kézírata).
- Dornstein, (?) (1977) „Some Imperfections in the Market Exchanges for Professional and Executive Services” in *The American Journal of Econ. and Soc.* Vol. 26. April, No.2. 113-128.
- Gábor R. István (1989) „Kistermelés, kisvállalkozás, második gazdaság” in *Gazdaság-szociológiai tanulmányok AULA MKKE szöveggyűjtemény*.
- Geertz, Clifford (1979) „Suq: The Bazaar Economy in Sefrou” in *Meaning and Order in Moroccan Society: Three Essays in Cultural Analysis* szerk. Geertz, Clifford, Geertz, Hildred és Rosen, Lawrence, New York. 123-263.
- Granovetter, Mark (1985) „Economic action, social structure, and embeddedness” in *American Journal of Sociology* 91: 481-510.
- Halmi Gábor (1987) „Az egyesületek és az állam” in *Medvetánc* 1987/3-4.
- Juhász Pál (1986) „Mai képünk a parasztságról s a falusi társadalom néhány jellegzetességéről” in *Medvetánc* 1986/4-1987/1.
- Kolankiewicz, George (1994) „Elites in Search of a Political Formula” in *Daedalus* 1995 június.
- Kornai, János (1992) *The Socialist System*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- ifj. Leopold, Lajos (1914-1917): „A színlelt kapitalizmus” in *Medvetánc* 1988/2-3. A bevezetést írta: E. Bártfai László.
- Leifer, Eric M. (1990) „Inequality among Equals: Embedding Market and Authority in League Sports” in *AJS* vol. 96 No.3. 1990 november.
- Light, Ivan et al (1993) „Migration Networks and Immigrant Entrepreneurship” in *Immigration and Entrepreneurship* szerk. Light, Ivan és Parminder Bhachu, Transaction Publishers, New Brunswick. 25-49.
- Lomnitz, Larissa (1977) *Networks and Marginality: Life in a Mexican Shanty Town*, San Francisco: Academic Press.
- Macaulay, Stewart (1963) „Non-contractual Relations in Business: A Preliminary Study” *American Sociological Review* 28:55-67.
- Mars, Gerald (1983) *Cheating at Work*, London: Allen and Unwin.
- Montias, J.M. és Rose-Ackerman, Susan (1981) „Corruption in a Soviet-type economy: theoretical considerations” in Rosefield, Steven (szerk.) *Economic Welfare and Economics of Soviet Socialism*, Cambridge: Cambridge University Press. 53-83.
- Offe, Claus (1992) „Demokratikusan tervezett kapitalizmus” in *Szociológiai Szemle* 1992/1. 5-21.
- Opp, Karl-Dieter és Gern, Christiane (1993) „Dissident Groups, personal networks, and spontaneous cooperation: The East German revolution of 1989” in *American Sociological Review*, Vol. 58. október. 659-680.
- Órszigethy Erzsébet (1993) „Számháború – falusi mezőben” in *Mozgó Világ*, 7. sz. 91-98.
- Putnam, Robert D. (1993) „Social Capital and Public Affairs” in *The American Prospect*, tavasz 1-8.
- Pünköszt Árpád (1986) „Az elithez tartozni” in *Mozgó Világ*, 5.sz. 19-36.
- Sik, Endre (1988) *Az „örök” kaláka*, Gondolat, Budapest.
- Sik, Endre (1994) „From the Multicoloured to the Black and White Economy: The Hungarian Second Economy and the Transformation” in *International Journal of Urban and Regional Research*, 18:46-70.
- Sik, Endre (megjelenés alatt) „Network Capital in Capitalism, Communism and Postcommunism” in: *Networking in the Global Village*, szerkesztette: Wellman, Barry, Westview Press.
- Stark, David (1992) „The Great Transformation? Social Change in Eastern Europe” in *Contemporary Sociology*, vol. 21 no. 3 május, 299-304.
- Völker, Beata és Flap Henk (1993) „Friends and Comrades after the Wall: changing personal networks after the political turnover” *Előadás (Sunbelt conference of ISSN)*, Tampa, Florida.
- Weber, Max (1987) *Gazdaság és társadalom* I. KJK, Budapest.

Míg az értelem alszik

CZESŁAW MIŁOSZ

Kinevessük őket? De kiket? Régi történet. Szereplői közül már majd' mindenki meghalt, és akik még élnek, eltüntették maguk után a nyomokat. Mégis nemcsak rájuk, a szellem francia mestereire tartozik, hogy hülyét csináltak magukból. Hiszen, mint mindig, biztosak lévén abban, hogy hivatásukat gyakorolván, azaz eszméket szavakba öntvén, az egész emberiség nevében tevékenykednek, valóban az egész nyugat-európai szellemi élet mesterei voltak, sőt más kontinenseken is voltak olvasóik. Mostani szánalmas lelepleződésük, s a felelősség, amire állandóan hivatkoztak, de amiről aztán hallani sem akartak, túl sokat mond általában az emberi társadalmak fantazmagóriáiról és aberrációiról ahhoz, hogy könnyedén úgy térjünk napirendre kalandjuk felett, mintha az csak egyetlen országra tartoznék.

Jól ismertem azt a Párizst; én is megfizettem az adómat neki, sőt kis híján otthagytam a fogam érte. Ezért olvas-tam érdeklődő elégtétellel a Szajna-parti főváros akkori szellemi elitjéről készült alapos elemzést. Minden tisztelem a lelkiismeretes amerikai kutatóé. Tony Judt *Past Imperfect. The French Intellectuals 1944–1956* (University of California Press, 1993) című könyve (a kétértelmű cím talán „befejezetlen múltnak” fordítható) egy évvel korábban jelent meg Párizsban, francia változatban.

A szerző háromszáz oldalon próbál felelni arra a kérdésre, hogyan alakított ki Franciaország – és Európa – 20. századi történelme bizonyos, ma már nehezen érhető gondolati sztereotípiákat. Az ügy – jól emlékszem – a két világháború között kezdődött, s eszemben sincs gúnyolódni rajta, hacsak nem saját magamon akarok gúnyolódni. Franciaországban ekkor ingott meg a parlamentáris demokráciába vetett hit, az irodalomban és a művészetben egymást követték az önmegvetés gesztusai. Judt csak említi a szürrealizmust; én a magam részéről nagyobb jelentőséget tulajdonítanék ennek az irányzatnak, például annak az esetnek, mikor vezető szürrealisták egy közös verseskötetükben egy olyan leányt magasztalnak, aki megmérgezte a szüleit, azaz tiltakozott a (burzsoá) erkölcs ellen, mert a szülei korlátozták szabadságában. A család ideológiája akkortájt rendszerint jobboldali árnyalatú volt, óriási hatást tett a közvéleményre Maurras, az *Action Française*, az erőszakos módszerek hirdetője. Népszerűek voltak Céline nihilista és antiszemita regényei. A Köztársaság számláját a Blum-kormány halogató politikája terhelte. Mindenesetre

Az írás „Sen rosumu” címmel jelent meg a párizsi lengyel *Kultura* című folyóirat 1994/12. számában.

a tónus jobb- és baloldalon egyaránt harcias volt, semmibe vették az egyén jogait, hisz totális megoldásokat kerestek, az egész közösségben gondolkodtak. Európa más országai is csalódtak a parlamentarizmusban, függetlenül attól, mi készült Németországban. Jó példa erre Vilna: 1931-ben Henryk Dembiński vitte a prímet, nem mernék rá megesküdni, hogy antikapitalista kirohanásainak hangneme sok mindenben különbözött volna az akkortájt színre lépő nemzeti ifjak hangzavarától. És minket talán nem vonzott (de bizony, engem igen) Thomas Mann *A varázshegy* című regényében Naphta, a fanatikus, a jámbor humanista, Settembrini ellenfele?

Judt emlékeztet arra, hogy a legbefolyásosabb háború utáni lapok – *Les Temps Modernes*, *Esprit*, *Témoignage Chrétien* – munkatársai közt egyaránt voltak jobb- és baloldali múltú értelmiségiek. Az erőszak dicsérete, a megváltó terror retorikája még olyan figurákat is összehozhatott, mint a Harmadik Birodalmat magasztaló Drieu La Rochelle, aki 1944-ben öngyilkos lett és Brasillach (főbe lőtték) vagy – a másik oldalon – Jean-Paul Sartre és Maurice Merleau-Ponty. De mindez még kiforrta magát a háborús vereség, a bukott vichyi kormány, a Résistance és legendája katlanában (e legenda persze igen messze jár a valóságtól, hisz a lakosoknak csak elenyésző százaléka vett részt az ellenállási mozgalomban). Pétain kormányát az értelmiség jelentős része támogatta, főként a katolikusok. François Mauriac volt a kivétel (Bernanos 1938-ban Amerikába emigrált), de Emmanuel Mounier, az *Esprit* szerkesztője egy ideig a vichyi kormányhoz közel álló *Uriage*-csoporthoz tartozott. 1944-ben aztán dühödt hajtvadászat indult a kollaboránsok ellen, az érintettek pedig sietve átdolgozták életrajzukat, így aztán nem volt épületes látvány a tisztogatás. Minél kisebb szerepet játszott valaki az ellenállásban, ha egyáltalán részt vett benne, annál buzgóbban követelte a szigorú büntetést. Ezenkívül nem volt könnyű jogi alapot találni ezekhez a perekhez. Robert Brasillach tulajdonképpen azért a bűnéért kapott halálos ítéletet, hogy nyomtatásban terjesztette szélsőjobboldali nézeteit, noha ezt a háború előtt éppúgy megtette, mint a háború alatt. Lengyelországban – ahol a megszállás egész más körülmények közt történt, mint Franciaországban – egyedül a szerencsétlen Emil Skiwski lett volna alkalmas a bűnbak szerepére, de talán még a legradikálisabbak sem követelték volna a kivégzését. A franciaországi kollaboránsok üldözé-

se, ami csődbe jutott, sok mindenben emlékeztet Lengyelországra, az elmúlt években végzett „átvilágításra”. Minden jel arra mutat, hogy az effajta vállalkozások ritkán sikerülhetnek.

A szerző hasonló állapotokat talál a háború utáni Franciaországban, Olaszországban és Csehországban: sok kétértelműség, elmosódó körvonalak, próteuszi változékonyságú emberek, akik jól megvoltak a fasiszta rendszerben vagy a német megszállás alatt, amit aztán az ellentábor szélsőségeibe vegyülve dolgoztak le. Igaz, a háború megerősítette az 1939 előtti nyelvi sémákat, így a fiatal frók csak a harc, a roham, a mozgalom, a tömegekkel kiépített kapcsolatok és más effélék szókészletével tudták kifejezni magukat, ezért vonzódtak tudat alatt a sztálinizmus nyelvhasználatához.

A háború hatására a francia értelmiség felfedezte, hogy a történelem – akarva-akaratlanul – elkötelezettségre kényszerít. Elég meglepő, hogy Hegel későn, csak a harmincas években jelenik meg érdeklődési körükben, amikor a hegelianus Alexandre Kojève (Kozsevnyikov) beavatja nyilvános előadásain hallgatóságát az úr és a szolga dialektikájába. Azokban az években a fiatal Sartre berlini ösztöndíjas, egyáltalán nem érdeklődik a jelen történelme, azaz a hitlerizmus iránt, ugyanakkor felfedezi Heidegger; fő műve, *A lét és a semmi* ennek a gyümölcse.

Kötelezettségek a társadalom iránt, a forradalom szükségessége és az ügy szolgálata. Judt hangot ad annak a feltételezésnek, hogy a háború utáni francia értelmiség sok mindenben emlékeztet a 19. századi orosz értelmiségre. Úgy bizony, hozzá kell tennem, hogy Sartre „elkötelezett” szövegeit olvasván furcsa érzés fogott el, mintha már ismerném ezeket valahonnan. Sartre persze nem tudta, hogy korábban, Belinszkijjal kezdődően, szinte ugyanazt írták az oroszok az irodalom és a társadalom kapcsolatairól, akár csak Lengyelországban Stanisław Brzozowski. Szinte biztos, hogy azt sem tudta, Mihail Bahtyin nála jóval előbb végzett már „egzisztenciális elemzéseket” Dosztojevszkij poétikájáról szóló művében.

A Történelem és Európa az ezer évre tervezett hitlerizmus összeomlásával és mindekelőtt a Vörös Hadsereg hősiességének és sokmillió veszteségének köszönhetően szabadult fel. A Vörös Hadsereg győzelmeinek kellett szolgáltatnia a döntő érvet ahhoz, hogy a szocialista rendszer a felsőbbrendű, történelmileg szükségszerű, hogy ezé a rendszeré a jövő. Igaz, Franciaországot az amerikaiak szabadították fel, de a sok gátlás megakadályozta őket abban, hogy örüljenek ennek. Túl nagy volt a szégyen, túl sok a keserűség, túl nagy a nemzeti megaláztatás. A kis francia kommunista pártot, amelyik 1939-ben a Molotov–Ribbentrop-paktum szörnyű csapdájába került, később a háború elleni akcióhoz használták fel (*mourir pour Danzig*); azután, hogy a németek megtámadták Oroszországot, a párt Résistance-ban fegyelmezett tag-sága révén lett híres, s elnyerhette az „agyonlöttek pártja” címet. Ez is hozzájárult az Amerika-ellenesség erősödéséhez, így az a nyelv, amelyen a kommunisták nemrég a hitleristákról beszéltek, most használhatónak bizonyult az amerikai imperializmusról, az amerikai megszállásról és hasonló témákról írt cikkekben is. Az amerikaiakkal rokon-szervező frókra vagy tudósokra rásütötték a „kollaboráns” bélyegét. Hisz Keleten történt az igazi felszabadulás; ama-

silányabb Európa szerencsés országai most megváltó átalakuláson esnek át.

Az értelmiségi lapok oldalait megtöltötték a kapitalizmus jogszerűségéről, hanyatlásáról és a forradalom szükségességéről szóló cikkek. Judt könyvéből kiderül, hogy a kapitalizmus és az azt leplező demokratikus rendszer támadásában nem feltétlenül Sartre-t és Simone de Beauvoirt illeti az elsőség, noha ekkoriban Sartre tekintélye megingathatatlan volt Párizsban. E munkából az *Esprit* és a *Témoignage Chrétien* katolikusai is kivették a részüket, igen messzire mentek a két rendszer, a rossz nyugati és a jó keleti rendszer szembeállításában, és azok a híres idézetek, amelyeket ma rendkívül ostobának tartunk, Emmanuel Mounier szerzeményei. Úgy tetszik hát, hogy a Lengyelországban itt-ott még élő legenda Mounier „perszonalizmusáról” egyszerűen az információ hiányán alapul. Mert ő is igazolta a sztálini birodalom kirakatperreit: ezek úgy mond a társadalom akaratát fejezték ki, amely kénytelen volt védekezni; s ő is azonosult a bűnüldöző szervekkel.

Az a feltételezés, hogy Nyugat-Európában és más földrészekben szükséges és elkerülhetetlen a forradalom, a terrortól folytatott filozófiai vitákhoz vezetett: ezek magasabb rendűnek és szentnek állították be a terrort – mintha csak magát Feliks Dzerzsinszkijt olvasnánk. Maurice Merleau-Ponty filozófiaprofesszor *Humanisme et Terreur* (1947) című könyvében a dialektika segítségével mint a humanizmus magasabb fokát igazolta a terrort. Ez, gyaníthatóan, pusztá retorika volt. Ugyanakkor kambodzsi származású olvasói és hallgatói szó szerint vették fejtegetéseit, amint azt láthattuk is, amikor aztán országukban magukhoz ragadták a hatalmat.

Bár a történelem magasabb céljairól folytatott viták az egyetemek falai közt zajlottak, nehéz volt figyelmen kívül hagyni a vasfüggöny mögül érkező híreket.

Viktor Kravcsenko önéletrajzi könyve, *A szabadságot választottam*, tényekkel bizonyította a gulag létezését. Amikor egy kommunista hetilap (*Les Lettres Françaises*) azt írta, hogy a könyv az amerikaiak által összetákolta „hamisítvány”, Kravcsenko perbe fogta a lapot, a pert meg is nyerte, de a védelem nagy nevű tanúinak állítása, hogy ti. a Szovjetunióban nem létezhetnek kényszermunkatáborok, többet nyomott a latban a véleményformáló Párizs szemében, s erkölcsileg befeketítette Kravcsenket. Nehezebb volt elbánni a francia David Rousset-vel, aki német koncentrációs táborokban raboskodott. Egy cikkében azt követelte, hogy vizsgálják meg a nemzetközi szervezetek a szovjet lágerrendszert. Őt Pierre Daix válaszul hazugsággal vádolta a *Lettres Françaises* hasábjain. 1950-ben, a rágalmazási per során Rousset hiteles tanúkat vonultatott fel, és megnyerte a pert, de a párizsi értelmiségiek közül ez a per sem győzött meg senkit. Hiteles tudósításokat kaptak a népi demokráciákban alkalmazott terrortól, Petkov peréről Bulgáriában, a Rajk-perről Magyarországon, Slansky és társai peréről Prágából, de ezek sem ingatták meg azt a hitet, hogy a történelmi igazság az alapvetően jó irányba haladó keleti blokk oldalán áll.

Ha valakinek kétségei támadtak, ellentmondást nem tűrő érveléssel szerelték le: „Ha elvetjük a marxizmust, a történelemnek nincs értelme.” Valahogy nem jutott eszébe senkinek, hogy úgy feleljen, mint Karl Popper: nem lát-

hatjuk előre a társadalmak jövőjét, és az a doktrína, amely a jövő ismeretére apellál, törvényszerűen hamis.

Judt hosszú oldalakat szentel Sartre pszichológiájának, hisz ő megfellebbezhetetlen tekintély volt azok számára, akik, mint ő is, a kommunizmus párton kívüli hívei voltak a nyugati országokban. Sajátos kisebbségi érzést állapít meg nála, mely szükségét érzi, hogy megalázkodjon a „tömegekben” testet öltött erő előtt. Még az is gyanítható, hogy a háború alatti, meglehetősen passzív magatartását kompenzálta az „elkötelezettséggel”, a mindenáron erőltetett aktivitással.

De a szellemi elit magatartása igazából a társasági szabályokkal magyarázható. Ha kitört belőle valaki, elvesztette befolyását, nem figyeltek rá. Az anti-antikommunizmus volt a kötelező minimum. Aki tagadja a keleti üdvösséget, az a fasizmus szálláscsinálója. Mint Mounier írta: „Az anti-kommunizmus az a szükséges és elégséges erő, ami elindíthatja a fasizmus visszatéréséhez vezető folyamatot.” Ezért szigetelték el azokat az egyéneket, akik, mint Raymond Aron, ki merték mondani a véleményüket. Igaz, nem tudták belefojtani a szót, de írásai (*L'opium des intellectuels*, 1955) inkább csak reagáltak arra, amit fő vonalnak tekinthetünk. Albert Camus kalandjai, aki egykor a *Combat* című földalatti lap szerkesztője, később Sartre barátja volt, azt mutatják, milyen könnyen beleütközhet az ember a társaság önkényébe. Az ő esetében ez 1951-ben következett be, amikor megjelent *A lázadó ember*, amelyben említést tett a légerekről. Sztálin birodalmáról főként a külföldiek írták meg az igazat, de minél pontosabb elemzést adtak – mint Milosz *A rabul ejtett értelemben* (Judt dixit) –, annál gyanúsabbak lettek.

Sok, Párizsban elterjedt vélemény egyszerűen azon alapult, hogy nem ismertek más országokat, nem érdeklődtek múltjuk és jelenük iránt. Mivel a Franciaországban kidolgozott eszméknek egyetemes érvényűeknek kellett lenniük, olyan térségekre is alkalmazták őket, melyeknek valódi életét egyáltalán nem ismerték. A keleti utazások, például Sartre esetében, missziós jelleget öltöttek, meg kellett győzni a bennszülötteket arról, hogy boldogok, pedig ez utóbbiak tudták, amit tudtak.

Az 1956-os év – amikor megjelent Hruscsov jelentése, és kitört a magyar felkelés – lezár egy korszakot, némelyeknél legalábbis. Jorge Semprun (Párizsban élő spanyol író) így beszél erről: „Elviselhetetlen volt az élet e skizofren hit dermesztő fényében, ebben a tébolyító és bénító erkölcsi és intellektuális tudathasadásban. A titkos jelentés felszabadított, legalábbis esélyt adott arra, hogy megszabaduljunk ettől az örülettől, felébresztette az értelmet.”

Lehet, hogy mindez elsősorban a társasági szabályokkal és a változó divatokkal magyarázható. Az algériai háború újabb alkalom volt az elkötelezettségre, és az anticolonializmus mint divat kiszorította a keleti szocializmust, jóllehet Sartre még 1965-ben is missziós utazást tett (Vilnába!). De a hosszan tartó aberráció okait – Judt szerint – nem tárták fel Párizsban, köddé vált, máshova terelődött a figyelem. Valóban így volt: befejezetlen maradt a múlt.

Manapság túl könnyű lenne furcsállani a dolgot, nem sokra megyünk vele, hisz a történelem hatalmától, amit a Volgától az Elbáig menetelő szovjet katona testesített meg, nemcsak Franciaország szédült meg. A gyengeség komplexusa Franciaországban és

más országokban is táplálta ezt a kultuszt, és a párizsi publicisták észjárása nem volt idegen sok, más nyelven író kollégájukétól. A párizsi állásfoglalások rendkívül erős visszhangja Judt szerint azzal magyarázható, hogy Olaszország és Németország akkor még nem kapcsolódott be az összeurópai koncertbe. Egyébként a kommunista betegség Olaszországban is hasonló lefolyású volt, bár jelentős módosulásokkal, főként azért, mert nem volt olyan erős a nemzeti egocentrizmus, mint Franciaországban, az ország nyitottabb volt más kultúrák iránt.

Beszámolván az amerikai történész megfigyeléseiről olyan területre léptem, ahová nem szívesen megyek; egyszer már megtettem *A rabul ejtett értelemben*, elég volt. Mindenesetre úgy gondolom, hogy az, ami a párizsi nagyságokkal történt, nem tűnteti fel kedvezőtlen színben a lengyel, cseh, magyar tudósokat, írókat és művészeket, mert ha amazok, olyan jelentős döntési szabadság birtokában rosszul választottak, az utóbbiak legalább hivatkozhatnak a behatárolt intellektuális mozgástérre.

Nem kis paradoxon, hogy Franciaországban, az emberi és polgári jogok hazájában – ellentétben az angol-szász országokkal – gyengék voltak a liberalizmus, azaz a polgári jogok védelmének hagyományai, és erősek a jakobinus erőszak tradíciói. Miféle örökség segítette Lengyelországban az értelem rabul ejtését? Csak nem a nemesi arany szabadság? De már a romantikus elkötelezettség iskoláját nehéz lenne kizárni, hisz mindig szolgált, mindig a történelem istennőjének ítéletére figyelt.

Hagyjuk a múltat, az a legérdekesebb, milyen tanulságokat vonhatunk le a múlt aberrációjából a jövőre nézve. Az itt tárgyalt jelenség aszimmetriáról árukkodik, és attól tarthatunk, hogy az alábbi idézet nem sokat veszített időszűrőségéből: „A kelet-európai értelmiség mindent tudott Franciaországról, mindent tudott Németországról, Angliáról vagy Olaszországról. Nagyjából a nyugat-európai kultúra és a nyugat-európai politikátörténet volt a kontinens múltja, míg Európa másik felének kulturális és politikai öröksége kívül esett a látómezőn. A kelet-európai értelmiség saját kulturális hagyományaiába sorolta Voltaire-t, Diderot-t, Balzacot, Hugót, Anatole France-t (nem is beszélve Robespierre-ről, Blanquiról és Clemenceau-ról). Soha nem volt kölcsönösség. A kelet-európai népek és kultúrák másodlagos, marginális státusa keserű, de általánosan elfogadott igazság. Amíg a vilnai, lebergi, prágai, budapesti és bukaresti költők, zenészek, regényírók és filozófusok bejuthattak a franciák világába, megbocsátották a párizsi értelmiségnek, hogy viszonzásként nem kapnak hasonló gesztusokat. De az 1945 utáni helyzetre pontosan az a jellemző, hogy a franciák lezárták szellemi határaikat. Újra definiálták a világ értelmiségi közösségét, kizárva ebből azokat, akik – önként vagy akaraton kívül – a sztálinizmus áldozatai lettek. Ezt a kelet-európai írók is megértették – amint azt fentebb kimutattam –, s kezdetben maguk is hajlottak erre a megkülönböztetésre. Azt viszont megbocsáthatatlannak és felfoghatatlannak találták, hogy a franciák képtelenek érzékelni azt, amit ők – lengyelek, csehek és mások – már látnak. Mert Európa keleti részének értelmisége most kétszeresen is ki volt zárva: a kommunisták megfosztották nemzeti kultúrájuktól, Európa egyetemes kultúrájától pedig elzárták annak teljhatalmú őrzői.”

Kérdéses persze, hogy a fentebb leírt aszimmetria mennyiben a múlté. Sartre és Camus nemzedéke követőkre talált Lévi-Strauss, Barthes, Lacan, Foucault nemzedékében,

és a szellem továbbra is olyan mesterséges térbe emelte várkastélyait, ahonnan ki voltak zárva a keleten élő emberi lények millióinak történelmi tapasztalatai. Ha elfogadjuk, hogy ama idősebb nemzedék világgképét olyan, nehezen megfogható tényezők formálták, mint Franciaország sajátos helyzete a háborúban, az erőszakot hordozó szókészlet, a jakobinus Erény-retorika utórezgése, a helyesen gondolkodók társasági komformizmusa, a divat; elképzelhető, sőt valószínű, hogy a következő nemzedék nézetei is hasonlóan esetleges tényezőktől, inkább a tónustól, mint az értelem világtól függenek. Ki tudja, a két világháború közti önutalattól és a polgári demokrácia megvetésétől nem vezet-e egyenes út egészen az új izmusokig, a szüntelen gyanakvásig, a leleplezésig, a dekonstrukcióig, addig a feltevésig, hogy minden emberi közlés rejteget valamit, amit nem akar bevallani. Igaz, az elmúlt évtizedek teljesen megváltozott Európájában az egymást szélesebben követő párizsi divatok új területeket találtak, emigráltak az óceán túlsó partjára, a nemrég még lenézett Amerika egyetemére, nem

létező csillagok megkésett fényében tündökölve. Már csak Amerikában található Althusser követő marxistákat, csak ott vannak hívei Lacannak és Derridának. Egyébként Judt kissé gusztustalannak látja azon nagy nevek kivándorlását, akik odahaza elvesztették dicsfényüket.

Más ez az Európa: mindenekelött azért más, mert meg erősödött Németország és Olaszország. A hetvenes évektől kezdődően nyilván ez is módosította a kilátásokat Franciaországban. Bár a változások mindenütt hasonlóak: az angol nyelv, az amerikai filmek és a televízió diadalmenete, vagyis pontosan az a civilizáció hódít tért, amely egykor iszonyattal töltötte el a *Temps Modernes*-be és az *Esprit*-be írogató irodalmárokat. Azzal a különbséggel, hogy ma már nem osztható úgy két részre a földgolyó, mintha az egyikben ott tenyésznek a logikátlanul kegyetlen és kaotikus élet, a másikban pedig, akár az élet árán is, megvalósulna a filozófiai eszme.

FORDÍTOTTA PÁLFALVI LAJOS

A LÁTHATATLAN KOLLÉGIUM

F E L H Í V Á S A

A Láthatatlan Kollégium felvételi versenyvizsgát hirdet **első- és másodéves**, nappali tagozatos, bölcsész, jogász, szociológus és teológus egyetemi hallgatók számára. Jelentkezhetnek mindazok, akik nem rendelkeznek semmilyen felsőfokú oklevéllel, és nincs olyan szakjuk, melyen e tanévben harmad- vagy magasabb évesek. (A régebbi, abbahagyott tanulmányok nem feltétlenül jelentenek kizáró okot: ezek figyelembe vételéről az érintetteket válaszukban tájékoztatjuk).

A versenyvizsga nyertesei a Láthatatlan Kollégium tagjai lesznek. A Kollégium magas tanulmányi ösztöndíjjal, tutoriális képzéssel, szakmai és egyéb tanácsadással, nyelvtanfolyamokkal és sokféle más módon támogatja tagjait.

A versenyvizsgára 1995. február 18-án éjfélig postára adott levélben lehet jelentkezni.
Postacím:

Láthatatlan Kollégium Alapítvány
Pf. 43. Budapest 1922

A jelentkezésben szerepelnie kell: névnek és postai címnek (olyan címet kérünk, amelyen a jelölt a tavaszi szemeszterben elérhető), a jelenlegi egyetemi tanulmányokra vonatkozó információknak (egyetem, kar, szak, évfolyam, szemeszter), az ezt megelőző tanulmányokra vonatkozó információknak, valamint a jelölt összes eddigi teljes indexmásolatának. **Kérjük a jelentkezőket, más anyagot egyelőre ne küldjenek.** A továbbiakról (a pályázati feltételekről, a pályázat benyújtásának határidejéről és a szóbeli versenyvizsgáról) postafordultával értesítést küldünk.

A versenyvizsgával kapcsolatos költségeket (útiköltséget és szállásköltséget) a résztvevőknek a Láthatatlan Kollégium Alapítvány megtéríti.

Budapest, 1995. január 15.

dr. Erdélyi Ágnes
a Láthatatlan Kollégium igazgatója

Mesterséges? Intelligencia?

VÁMOS TIBOR

Íme, két kérdőjel egy kétszavas címbe! Tegyük érthetőbbé két példával. A lift értelmes valami, hiszen ha kap egy külső hatást, azaz ha megnyomjuk a negyedik emelet gombját, ezt megérti, tudja, meddig kell haladni, hol kell megállni. (Az igazán intelligens lift további képességeiről és fantasztikus lehetőségeiről később még értekezünk.)

A lift persze „mesterséges”. Ott van viszont a derék egysejtű, mely igazán „természetes”, és a maga világában igencsak intelligens, hiszen „megérti”, milyen hatások kedvezők a részére, a külvilágból érkező, neki fontos információt tárolni tudja, „emlékezik”. Kimutatható, hogy két különböző hatást még kombinálva, együtt is figyelembe tud venni. Például úgy irányítja a mozgását, hogy tekintetbe veszi az őt körülvevő folyadék áramlásának és az életadó fénynek az irányát. Intelligens, időzjel nélkül.

Mi is az az intelligencia?

Nézzük meg az intelligencia fogalmát más oldalról! Hogy is szoktak erről vélekedni? Alapjában kétféle módon. Míg a filozófia, azaz a tudományos gondolkodás már Aristotelész szerint is a csodálkozásból, mondhatnánk azt is: a kíváncsiságból származik (*Metafizika*, A, 982b, 11–12), az értelemről való gondolkodás a kezdet kezdetétől, a Bibliában a *Genezistől* fogva, szorosan össze van kötve az uralkodás jogával. Ilyen alapon uralkodik az ember az állatok felett (*Gen.*: 1.28), mindmáig ilyen alapon képzelik egyesek, hogy a férfiak fölényben vannak a nőekkel szemben (*Gen.*: 3.16.; *Pál Kor 1. lev.*: 14.34–35; *Pál Tim.*: 2.11–12; *Péter köz. 1. lev.*: 3.1.; *Korán*: 2. szúra 228; 4. szúra 34.), a fehérek a többi emberfajtaival, az uralkodó nemzet a kisebbségeivel, az uralkodó osztály az alárendeltjeivel szemben.

Az ideológiák világában ez a tudás legitímálta fölény azokat illeti meg, akik valamilyen kiválasztás, vagy csatlakozás és önkéntes alárendelés révén az egyedül üdvözítő, kinyilatkoztatott nézetvilág részesei lettek. A képesség és tudás itt is összekeverődik, mint az intelligencia egész fogalomvilágában, de a biológiai-pszichológiai valóságban is, hiszen képesség nélkül nem szerzhető tudás, a tudás viszont képességtágító hatású. Az örökölt, veleszületett és szerzett tulajdonságokat nem lehet határozottan elválasz-

tani egymástól, erre az utóbbi évtizedek örökléstani, agykutatási, pszichológiai és pedagógiai eredményei rengeteg bizonyítékkal szolgálnak.

Lehetőségek és határok?

A mesterséges intelligencia témájával ismerkedők azonnal felteszik a kérdést, hogy melyek a lehetőségek, hol húzódnak a határok, lesznek-e az embernél intelligensebb mesterséges lények. S akkor mi lesz az emberrel, mi lesz abból, amit ma emberinek nevezünk, és dédelgetünk, vagy éppen gyűlölnünk önmagunkban? A kérdést felteszik a csodálkozás, a kíváncsiság oldaláról, de felteszik a hatalom oldaláról is.

Az első válaszuk az, hogy a kérdésre nincs válasz, mint ahogy a jövő egyetlen lényeges kérdésére sem sikerült még megbízható választ adni. Csak igen szerény forgatókönyvek képzelhetők el. Folytassuk a lift példáját. Mindennapos jelenség már, hogy a lift a leírtnál okosabb. Tudja, hogy a számok milyen sorrendben vannak, a fel- és lelévőket rendezni tudja, védi magát a túlterhelés ellen, önműködően nyit és zár ajtókat, ellenőrzi az ajtók és a rendszer állapotát, felfrissíti a belső levegőt, alkalmazkodik a környezethez, az utasok számához, szükségleteihez, hangos információt ad.

Ennél a mai technika, ha igényelnénk, sokkal többre lenne képes. A lift, mondjuk, felismeri az utast, megkérdezi, hogy a szokott emeletre kíván-e menni, arra-e, amit a lift a korábbi tapasztalatok alapján megtanult. Ha másra vágyik, képernyőjén elvezeti a különböző emeletekre, megmutatja neki az étterem pillanatnyi állapotát, figyelmébe ajánlja kedvenc ételét, figyelmezteti az esetleges diétás előírásokra, amelyekre korábbi közlésekből, az utas külsejéből, távérzékelő műszereivel következtethetett. Emlékszik az utas barátjára, akit a házban meg szeretne látogatni, előre felidéri illatát, kedvenc dallamát, sőt gyors szonettet is komponál a tiszteletére a naptár és az időjárás metaforáit használva.

A lift számára elvben rendelkezésre álló világméretű információs bázis, azaz óriási könyvtárak és adatbázisok, célirányos keresési és kombinálási technikák, az alak- és hangfelismerés eszközei, mesterséges hanggerjesztő és beszédképző programok, a gépi tanulás módszerei, a multimédia hang-, álló- és mozgóképzőszolgáltató, komponáló lehetőségei nagyszerű, igen intelligens partnerré tehetik ezt a mindennapos eszközt.

A szerző köszönettel tartozik Fehér Mártának, Bródy Ferencnek és Nyíri Kristófnak fontos és javító észrevételeikért.

A lift csak a maga zárt pályáján közlekedik. Bár a mai helyváltoztató robotok általában még elég nehézkesen mozognak, de nincs technikai akadály a ember mozgási szabadságfokát megközelítő, sőt egyes műveletekben azt túlhaladó robotok építésének. A Massachusetts-i Műszaki Egyetemen (MIT) már évek óta működik egy bonyolult ugrásokkal vegyített tornagyakorlatokat végző, önmagát egyensúlyozni képes robot, amely mindezt saját tapasztalatából, tanulással sajátította el. Az irányító számítógép – az emberhez némileg hasonlóan – a tanulás során megjegyezte mindazokat a mozgáselemeket és mozgáskombinációkat, amelyek sikeresnek bizonyultak, és azokat is, amelyek sikerteleneknek.

Van-e a gépnek tudata?

Megfontolást igénylő ellenérv, hogy bármily intelligens műveletet végez is a robot, nincs tudata, teszi, amit tesz, de nem érti, nincs önképe, nincsenek érzelmei. Számos filozófiai munka érvel így. Széles körben ismert Searle hasonlata a szobába zárt emberről, aki kínai írásjelekkel kap üzeneteket, és ezekre egy program segítségével kínai írásjelekkel ad megfelelő választ, de egy szót sem ért kínaiul.

Újra meg újra találkozunk egy ködös fogalommal. Ez a „megértés”. Általában akkor beszélünk valaminek a megértéséről, amikor fel tudjuk idézni azokat az ismereteinket, amelyek annak a valaminek az okai. Egy gép is megteheti ezt, sőt meg is teszi, amikor bármilyen, vele közölt információra, például kérdésre, ismerettárából felidézhet mindent, ami logikai előzményként vagy más összefüggésként számba jöhet, és szigorú logikai ellenőrzést végez ezen ismeretek és az információ között. Igazi megértés persze a Végső Igazságokból történő levezetés lenne, ha ilyen Végső Igazságok rendelkezésünkre állnának. A kihirdetett tudásfölénnyel való hatalmi érvelés ezért hivatkozott mindig valamiféle Végső Igazság birtoklására. A való helyzet nem ilyen. Megkérdeshetjük, hogy Newton értette-e a gravitáció lényegét? Bár aztán századokon keresztül így hirdették, ő másképp gondolkodott: „...mintha tengerparton játszó fiú lennék, aki azzal szórakozik, hogy időről időre talál egy, a közönségesnél simább kavicsot vagy tetszetősebb kagylóhéjat, míg az igazság nagy óceánja felfedezetlenül terül el előttem” (*Brewster's Memoirs of Newton*, II. xxvii).

Értette-e a gravitációt Einstein? Az ő kételyeit is bőven idézhetnénk. Mind a ketten egy-egy széles – egyre szélesebb – jelenségtartományban használható modellhez jutottak el, de ilyen modelleket a számítógépek is tartalmaznak, részben programozás, részben tanulás alapján. A tudás és képesség kettőssége és összefonódottsága itt is megfigyelhető. A modell pedig hasonló, használható, de nem azonos a teljes valóság „nagy óceán”-jával. Így a megértés fogalmával, mint az intelligenciához hasonlóan relatív képlettel, nem tudunk mit kezdeni: ez sem jó arra, hogy elvégezzük a célul kitűzött megkülönböztetést.

Önkép?

Az önkép fogalma is nehezen használható. A többproceszoros gépek megosztott tevékenysége igenis alkalmas valamiféle önkép kialakítására. Ez technikailag, a gyakorlati igények számára szükséges formában ma már minden komolyabb rendszerben meg is történik. Liftünk számot tud

adni koráról, elhasználódásának fokáról, a számára kedvezőnek ítélt és kedvezőtlen állapotokról, a vele törtétekről, tapasztalatairól. De ennél tovább is léphetünk. Egy másik, de az elsővel valamilyen módon összekapcsolt gépi rendszer bírálhat is, megállapíthatja a tvűtra vezető programokról és rendszerelemekről, hogy rosszak, de megállapíthatja a tapasztalatok megbízhatóságának mértékét is. Az önképet alkotó rendszer összehasonlításokat végezhet más gépek tapasztalataival, sőt mindezt ironizáló stílusban is megfogalmazhatja. Készíthet öntelt, önmagát tudatosan feldicsérv, de depressziósan túlzott önkritikájú jelentést is, s mindezt gyakorlatilag egyszerre.

Érzelme?

Jönnek az érzelme... Ezekkel van a legtöbb fogalmi nehézség, de az agykutatás újabban egyre több olyan bonyolult vegyi anyagot talál, amelyeket az agy termel egy-egy érzelmi, hangulati állapot kialakításának céljából. Az érzelme az agyműködés fontos állapotkapcsoló eszközei, illetőleg ezekből fejlődtek ki. Erre a fejlődéstörténetre még többször vissza fogunk térni. A veszély, a fajfenntartás, az élelemszerzés felajzottságai, a reménytelen állapot lemondó tudomásulvétele – ezek voltak azok az élet működtetésében nélkülözhetetlen kapcsolószükségletek, amelyek a maguk bonyolult továbbalakulásában, a változó viszonyokkal való kölcsönhatásban a mai emberi érzelmi életet kialakították, sajnos nagyon sok gyilkos, atavisztikus szörnyűséget is továbbörökítve. Nekünk azonban most nem az a feladatunk, hogy az érzelmi világot értékeljük, hanem csak az, hogy megmutassuk: az ilyen, kapcsoló jellegű viselkedésmódosítást is lehet modellezni. Liftünk a kedves hölgy emeletéhez közeledve emelheti a kabin hőmérsékletét, módosíthatja a világitást, a korábban hevesebben gyorsíthat és lassíthat, rezgéseket kelthet, és elindíthatja a már említett szonettgyártó programot. A megfigyelő gép mindezt regisztrálhatja, kommentálhatja, akár ki is gúnyolhatja. Ez persze nem azonos az emberi agy vegyi és elektromos mechanizmusaival, de jól modellezhető, és pusztán az eredmények megvizsgálásával nem lenne könnyű cáfolhatatlanul tetten érni a különbségeket.

Természetes, mesterséges?

A legkeményebb érvelés a természetes és a mesterséges fogalma körül mozog. Liftünk minden csodája, mondják, csak azért működhet, mert az ember előre beleprogramozta. Így igaz, s ezzel a beismeréssel sok előző válaszunkat is gyengítjük. Csak az ember olyan élőlény, amely ilyen mesterséges intelligenciát létre tudott hozni, tehát nemcsak szerszámot (efféléről a legfejlettebb állatok esetében is csak a legnagyobb jóakarattal beszélhetünk), hanem saját agyműködésének, intelligenciájának meghosszabbítását is.

A mesterséges és természetes határvonala sem tökéletes. Vajon nem azt nevezük-e mesterségesnek, amit az ember módosít az adott világban? Azaz mesterséges az ember háza, de természetes a méhkas, a hódvár, a gólya fészke, a vakondok alagútrendszere?

Még bonyolultabb az intelligenciával kapcsolatos határvonal. Természetes-e az írás, az-e a nyomtatás, tehát a kommunikáció azon formái, amelyek lehetővé tették egymástól fizikailag, sőt életidőben is elválasztott emberek

kapcsolatát? Természetesek-e az ezeken keresztül létrejött oktatási, igazgatási rendszerek? Igaz: ezekben a közvetítő közeg még passzív, még nem alakul át.

Kétségtelen, hogy itt két olyan újdonságról van szó, amelyeknek nyoma sincs a természetben. A passzív, de távol ható közlés és az aktív, önmagában is feldolgozó, átalakító, következtető feladatokat ellátó közvetítő eszköz valami páratlan dolog; elválasztja az embert a többi teremtménytől. Ilyenformán mindez az intelligenciának, az információ tárolásának és feldolgozásának új fejezetét nyitotta meg az élővilág történetében. A méhek és hangyák kollektív működése a mi szemünkben is csodálatra méltó, bonyolult eredményeket hoz létre az egyedek viszonylag egyszerű funkcionális szabályrendszerének kölcsönhatása nyomán. Kiszámították már ennek a kollektív mozgáskapcsolatnak az intelligenciasokszorozó mértékét: hogy hány-szor nagyobb a közös intelligencia, mint az egyedek saját, primitív intelligenciája. Számos kísérleti eredmény bizonyítja, milyen nagy szerepe van a család- és csoportegyetlenség szocializáló, tanító-tanuló mechanizmusainak abban, hogy miként alakul a magasabbrendűnek tekintett, az emberhez egyre közelebb álló állatok intelligenciája. Az emberi információkövetítés forradalmi ennél nagyságrendekkel nagyobb, a közösséget és az egyént egyaránt átformáló intelligencia-ugrást hoznak létre, főleg ha a korábbi törzsejlődési időszakokban rögződött, mára irracionálissá vált, érzelmi jellegű kapcsolók nem alakítanak át minden csodálatos intelligencia-ugrási eredményt az emberiség öngyilkosságának és egymás gyöttrésének eszközeivé.

Itt térünk vissza a természetes és a mesterséges gondolköréhez, és ágazunk majd el az intelligencia kialakulásának, mértékrendszerének ügyéhez, ezzel összefüggésben pedig ahhoz, hogy melyek azok az intelligens eszközök, amelyekkel ez az aktív intelligenciaközeg operál. Az eszközökre vonatkozó észrevételek pedig visszakanyarodnak a kezdeti kérdéshez, a belátható és be nem látható perspektívákhoz.

Hol a természetes határa, ennek bizonytalanságáról már eszmélkedtünk. Az eddigiekhez azt is hozzátehetjük, hogy a természetes lánc nem szakad meg az emberrel, sem pedig az ember által létrehozott valamikkel. Az ember fizikai erejének, keze ügyességének meghosszabbításával azt folytatta, ami a természet más együtlési, kölcsönhatási folyamataiban is előfordul. A korall szigeteket hoz létre, amelyen más élőlények megtelepedhetnek, és aztán mindenféle nem várt dolgot tesznek fejlődésük során. Agyunk természeti-társadalmi fejlődésének eredményei nyomán hozuk létre számítógépeinket, azok programjait, ez is természetes meghosszabbításunknak vehető, ha akarjuk, de természetes abban az értelemben is, hogy – bár extenzív képességeiben óriási meghosszabbítás ez, sokkal nagyobb, mint akár a legnagyobb emelőgép mérete az ember karjához képest, de – nem használ másfajta gondolati mechanizmust, mint amit az emberi agy létrehozott. Korlátja és lehetősége is a természetes fejlődésben gyökerezik s rögül.

Vitatható nézet ez, melynek eldöntése átnyúlik abba a tartományba, amelyet a Végső Igazság megközelíthetlenségéről szólva említettünk, és amelyről még szólunk.

Melyek is a mesterséges intelligencia természetes eszközei?

Azok a matematikában kidolgozott eszközök, amelyek az intelligencia meghosszabbításában szerepet játszanak, két

ősi alapra vezethetők vissza. Kedves példánk, az egysejtű alapfokon már rendelkezett ezekkel: a kapott információt (mármost azokat a külső információkat, amelyek életviteléhez elengedhetetlen tartalmat hordoznak) tárolni tudja, azaz emlékezik. A kapott és tárolt információkat *valamilyen kapcsolatba* tudja hozni, azaz információfeldolgozást végez.

A *valamilyen kapcsolat* alapja azon situációk képe, amelyek az életvitel szempontjából fontosak, a kapcsolat mechanizmusa pedig összefüggések létesítése ezen képek között. Ahogy a legbonyolultabb élő szervezetek is az ilyen egysejtűből leszármazott specializált sejtek sokaságából épülnek, úgy épül gondolkodásunk e két alapfunkcióra, a tárolásra és a kapcsolásra. A kapcsolás is tároló jellegű, azt kapcsolja, amit egy-egy situációban fontosnak tart, és ami ismétlődések révén erősítődik meg. A fontoság is finomodik a primitív létfunkciók fölé, de azok alapozó nyomait ma is könnyen végigkövethetjük az ember legmagasabb rendűnek ítélt cselekvésében. Ezekről Magyarországon Csányi Vilmos adott a legszebben kifejtett élettani-viselkedéstan elemző leírást. A pszichológiai fejlődéstan egyik legújabb, nagyhatású összefoglalója erős érvekkel mutatja meg a finom lélektani jelenségek folytonos alakulását az egyszerű biológiai kezdetektől (R. Wright: *The Moral Animal: Why We Are the Way We Are*, vagyis: Az erkölcsös állat: miért vagyunk olyanok, amilyenek vagyunk).

A bizonyosnak ítélt kapcsolatból lettek a logika szillogizmusai, kapcsolat-sémái. Az ilyen módon nem megítélhető (megérthető) kapcsolatokkal az emberek igen sokáig nem tudtak mit kezdeni. A mítoszok, azaz egy nem racionális logika világába kerültek, míg a tizenhetedik századtól felgyorsuló matematikai fejlődés, a kombinatorika (tehát a kapcsolatok lehetséges számainak tudománya), a statisztika (tehát a kapcsolatok számának regisztrálása és jellegük osztályozása), továbbá a valószínűségszámítás (tehát a lehetséges és megtörtént, osztályozott esetek összehasonlításából képzett előbecslés) ezekre vonatkozólag is adott kezelési recepteket, bár addig nem nyugszik meg a gondolkodás, amíg ezeket az előbecsléseket nem tudja valamilyen módon a logika már Arisztotelész idejében kialakult sémáiba beleegyezni.

Ez a már többször leírt nyomonkövetés itt nagyon fontos: a világról alkotott modelljeink nem tudják átlépni annak a fejlődéstan tapasztalatnak, annak az alapmodellnek korlátait, amelyet agyunk az elmúlt százmillió évek alatt, az ember előtt és az ember fejlődéstörténetének során kialakított. Az eredeti tapasztalati elemek és feldolgozó eszközök szédületesen kombinálható és kombinált gazdagságával működünk, mint az írásművek a betűkészlettel és a nyelvek szabályaival, de ez egy történelmi tapasztalati struktúra, amely a változatos fejlődéstörténet eredménye, de semmi bizonyíték nincs arra, hogy ez volna a Végső Igazság teljes modellje, hogy a világ egésze ezzel a modellel leírható. A modellépítés eszközeinek korlátait már olyan jelenségeknél is naponta tapasztaljuk, mint a gazdaság változásai. Az alapmodell-határok átlépésének és át nem lépésének játékát látjuk a fizika azon fejezeteiben, amelyek az emberi tapasztalat léptékét meghaladják, a szubatomi mikrovilágban és a világegyetem térbeli és időbeli távlatainál. Minden modell a megfogható világ alap-

élményeit építi tovább, miközben a modellépítők tudják, hogy ezek az élményképletek, modellelemek abban a világban már nem érvényesek. Másról kicsit részletesebben mutattunk rá arra is, hogy a tiszta matematikával, annak fogalmi-képleti eszköztárával kezelt modellek is végső soron a mindennapi tapasztalat igen fejlett származékai, bezárva ebbe az öröklött, fejlődéstanilag adott modelleszköz-világba, a maga korlátai között maradvá, közvetve, s ugyanakkor, ha bizonytalanul is, de át is lépve ezeket a korlátokat.

Ember, gép?

A gépi intelligenciára ez még keményebben áll. Az ember a gépbe egyelőre nem viszi át azt a megörökölt intuitív tapasztalatot-megérzést, logikailag le nem írt kapcsolatteremtő képességet, amellyel mindennapi dolgait és zseniális meglátásait intézi. A gép csak a logikailag és statisztikailag keményen feldolgozott, matematikailag egzakttá tett kapcsolódási mechanizmusokat kapja programként, tehát végső soron az átlagos, tisztességes műveltségű ember által jól érthető tároló és következtető alpmódszereket. Ez a gép hátránya az emberrel szemben, de előnye is, ha figyelembe vesszük a matematikailag nem modellezett eljárások megbízhatatlanságát. Ezért is válhat külön a fejlődés minden eddigi és valószínűleg további fázisában az ember és a gép feladata, ezért alakulhat ki jó esetben egy, az ember számára kedvező együttélés az ember és a gép között. Ez a jövő is az emberen múlik.

Az ember-gép szimbiózis során az ember számára talán a legintelligensebb feladat ennek az együttélésnek a megtervezése, kialakítása. Ide tartozik a szakemberi tudás, tapasztalat „kibányászása”, azaz olyan megismerése és megfogalmazása, amely a gép logikai nyelvén érthetővé válik. Az összekapcsolódás feladata a természetes nyelvek „megértése”, azaz az élőbeszédnek, a szabadon fogalmazott írásnak átültetése szigorúan kötött nyelvtanú, többértelműségtől mentes, de azért gazdag jelentéstartalmú nyelvre. Fontosak azok a grafikai és egyéb megjelenítési módszerek, amelyek a kapcsolatot az ember számára kellemessé és termékenyvé tehetik. Ezért is kötődik a mesterséges intelligencia tudománya egyre jobban a nyelvészethez és a megismerés (a kognitív folyamatok) pszichológiájához.

Mi mennyire bonyolult?

Az intelligencia mértékével, a gép képességeinek számbavételével kapcsolatban foglalkoznunk kell a bonyolultságnak már itt is sokat idézett fogalmával. Ez a fogalom a kombinatorika eszközeivel szépen kezelhető, a géppel is számítható, illetve a nem számítható feladatok elhatároló mértéke. Játékos feladatokból is ismert az a tény, hogy a résztvevők számával a kölcsönös kapcsolatok lehetséges száma milyen rettenetes sebességgel emelkedik. Például igen sokféleképpen lehet labdát dobni, ha, mondjuk, csak egy húszfős osztály mindegyik gyereke körbeáll, és egymásnak adogat. Ekkor $2,4329020 \times 10^{18}$, azaz két és félszer egy tizenkilenc számjegyű kifejezés mutatja a lehetséges dobásmódok számát. A kapcsolódási lehetőségek számának növekedésével igen gyorsan eljutunk egy olyan határig, hogy a föld, sőt a világegyetem valamennyi molekuláját is számítóelemnek véve, az elképzelhető legnagyobb számítási sebességek mellett is csillagászati idők kellenek a fel-

adat minden lehetőségének kiszámításához. Tele vagyunk ilyen, pontosan kiszámíthatatlan gyakorlati problémával, hiszen a világ és ebben a mi szűk világunk is sokkal bonyolultabb, mint egy kis iskolai osztály labdajátéka. Az ember, amikor napi gyakorlatában ilyenekkel találkozik, az évszázmilliók tapasztalataiból rögzült jó vagy rossz megoldásokat idézi fel, méghozzá többségében mintegy automatikusan. Egész vegetatív idegrendszerünk, mozgáskoordinációnk, érzésünk és ellenérzésünk így működik. Ezt a gépnek az ember még nem merte átadni, bár senki sem garantálhatja, hogy a nacionalista, militarista hatalmi örület nem konstruált olyan hadi robotokat, amelyek a valamilyen módon másfajta embert automatikusan megölik. A technikai lehetőség erre már megvan, a feljogosító ideológiák ugrásra készen állnak, s hangsúlyoznunk kell, hogy az emberiség, kezdetei óta, mindenféle népiirtásra hajlamos: így pusztultak el egyes feltételezések szerint a neandervölgyiek, de így a történelem számos népe is, minél magasabb „intelligencia”-fokon, annál szentebb és cáfolhatatlanabb Végső Igazságok tudatának fölényével.

Lehet-e mégis az adott intelligencia-fokon megoldható feladatok bonyolultságával mérni az intelligenciát? Igen is, meg nem is. Igen, ha hasonló világok, feladatok összehasonlításáról van szó, azaz relatív mértékként. Így egy számítógépről meg lehet állapítani, hogy intelligensebb-e a másikkal, bár itt is feladattípusoktól is függ az osztályozás, mint ahogy a városi forgalomra készített kis személyautó sem hasonlítható össze a transzkontinentális kamionnal. Minden a maga világában mérendő. Egy másik kedvenc példám a macska, amely számba veszi az ugrás lehetséges közbelső állomásait, a saját ugróképességét, a közbelső kapaszkodók és elrugaszkodási pontok síkosságát és stabilitását, az ugrást megtervezi, és gyönyörű mozgáskoordinációval hajtja végre, beleértve az esetleges táplálékáldozat legyőzésének legkedvezőbb körülményeit. Kevés emberi akrobata tudna ilyen képességeket elsajátítani, olyanokat tehát, amilyeneket minden átlagmacska tud. Az emberi intelligenciánál is mindennap találunk példákat az összehasonlíthatatlanságra. Matematikus zenik teljesen tájékozódás- és cselekvésképtelenek olyan helyzetekben, amelyekben egy tíz év körüli, frástudatlan utcagyerek könnyen feltalálja magát. A képességek és képzettségek sokfélesége mind különböző értékrendeket vonz. Az uralkodó értékrendeket az uralkodó rétegek és körülmények saját érdekükben határozzák meg, a tudományosnak tekintett intelligenciatesztekről is jól bebizonyítható, hogy azok egy adott kultúrkör értékrendjei, tudatosan vagy nem tudatosan leértékelve az ettől különböző típust.

A bonyolultság mértéke, vagy bármi más mérőszám csak a végső bonyolultság teljes ismeretében lenne alkalmas abszolút, minden lehetséges szempontból való összehasonlításokra, azaz csak a már sokat emlegetett, elérhetetlen, de hivatkozási alpnak is embertelen Végső Igazság birtokában.

Összegezés kérdőjelek nélkül, de a végső felkiáltójellel

Az úgynevezett mesterséges intelligencia nagy eredménye a tudomány és a technika fejlődésének, de semmi csoda nincs benne: a matematika, a félvezetőfizika és a számítástechnika eredményeinek az átlagos műveltségű ember számára is áttekinthető módszercsokra. Jegyezzük itt meg,

hogyan az áttekinthetőség – és nem a megvalósítás – az a követelmény, amely átlagműveltségi szintként elengedhetetlen a mai közoktatásban, de még az aktív népesség idősebb nemzedékei számára is. A mesterséges intelligencia sok mindenre alkalmas, amit eddig az ember végzett el: eddig szemmel, füllel vagy más módon érzékelt dolgok, helyzetek felismerésére, ezeknek adott szempontok szerinti értékelésére, hasonló, vagy azonos esetek, képek, szövegek nagy tárból való gyors kiválasztására, ilyen elemek lehetséges változatainak előállítására és elemzésére, így döntések támogatására, orvosi és műszaki diagnózisok segítségére, műszaki és gazdasági tervezésre, bonyolult játékokra,

robotszerű gépekkel összetett munkafeladatok elvégzésére. Gépi meghoszabbítása az ember agymunkájának, az ember számára kellemes és megszokottan természetesen készített ember-gép kapcsolatok segítségével, írással, képpel, hanggal, hasznos társ a munkában és a mindennapi életben. *Veszélyessé ott válik, ahol az ember önmaga veszélyes!*

A távoli jövő lehetőségeinek számbavétele, összehasonlítások az ember és a gép lehetőségei között nem végezhető el, így értelmetlenek. Értelmes (intelligens) az adott lehetőségek embert szolgáló felhasználása és további kiaknázása. A kérdés nem az, hogy mi a gép jövője, hanem hogy mi az emberé.

RUDOLFSTADT,
-MÜHLWINICEL

10 1994. V. 4.

Tandori Dezső Álmennezet

(DEVIANTÚRA)

Kedves 1 mérföld 2 furlong! Hát ma ez, akkor.*

Itthon vagyok itt e világban.
SMÁR. Nem vagyok otthon az égben.

Sírfelirat, odalátogató szerelmeseknek.
Téri oktatás. Legalább javaslat. Meg hogy mire számíthatunk/nak.

E föld: lecsúszott álmennezet.

Lassan a tárgyra térek, ne fogyjon annyira a hely. Mit járok erre én? Azok már mind alusznak... Kosztolányi. New York, te kávéház.

József Attila: muszáj ögyelegnem. Hűvös, örökkévaló. S íme: dolgozom. Ezek nem „idézetek”; egy régi-régi műből, kilobbant sejtcsomók. Összeszámoltam: 16 legfontosabb szárnyas halottam a naptár 16 különböző számjegyű napján távozott körünkből. Még 5-en vannak. Mi az esély, hogy a még szabad napok valamelyikén távoznak? Mi az esélye annak, hogy két halál is esik egy napra – 1-től 3-igre? Mit tesz az, hogy 28, 29, 30 és 31 napos havak is vannak?

Miért mondom el ezt? Hasonlat arra, hogy „Így számítgassunk?” Ennyit érnek számítgatásaink? Az idő ilyen? Az idézőjel – imént félreütöttem az „ő”-t, idézőjel jött volna, az idézőjel szó az „idő” helyett – és a kérdőjel helyes sorrendje sem igen ez. Miért jó mégis így, miért hagyja értelmünk lestről elmenni a dolgot? Értelmünk meddig hagy lestről – foci! – elmenni dolgokat? Meddig mindegy? Mindegy-e? Vagy „mindkettő” jó? Mind-több is megfelel?

Rosztat sejtettem.
Jól sejtettem.

Vagy egy másik vers – az előbbinek címe lehetne: Jól rosszat. Netán: Rosszat jól. Ld. jót s jól.

Tehát: Palackposta. Másutt jön, talán.

Feladom. Ezt már nem adom fel. A fel talán zárjelben. Lehet három sorba. Ha ez így a vers, mi a vers?
Hogy ez így van írva: Feladom.

Ezt már nem
adom fel. – ?

De a tárgyra. Gyerünk akkor, angyalom. Ld. Eliot, Let us go then, you and I. Gyerünk akkor, angyalom, mint a műtőasztalon. Pár szép sor Weörestől, tessék: Ferencz Győző verselemző könyvéből: „A hársfa mind virágzik, / a csfz mind énekel, / a lomb sugárban ázik, / csak szíved alszik el.” Friss gondolat: alatta ez, majdnem hasonló típusú szakasz: „Hazádnak rendületlenül / Légy híve, oh magyar; / Bölcsőd az s majdan sírod is, / Mely ápol s eltakar.” Ha áthúzom a „majdan” szót, kb. azonos mennyiség lejt. Helyettesíthető a kettő? Elképzelhető azonos szerepben, kölcsönösen, e két matéria? Mennyiség és minőség kérdése? Mi a minőség? Mindkét szakasz igen jó. Nem mindkét szakasz egyformán igen jó? Nem is „igen”? De ez csak ad hoc ugrott be. Tautológia e kifejezés. Ez csak ad hoc volt. Ez helyesebb. A „volt” és az „ugrott be” nem

*Becses, nem gyakori táv. 2000 méter. Azaz francia versenyeken gyakoribb.

azonos. Az egyik jobb, a másik rosszabb? Ld. jót rosszul, vagy megfordítva. Egyéb: megetetem a gyomromat. Mit jelent ez, kérdelem valakitől, aki nem tudja, „alig-eszem”. Az alig evés illedelmesen, de kézkoszolóan is képzelhető, azaz csinálható. Nyelvfilozófiánál tartunk. Képzelhető, csinálható: bizonyos értelemben egy és ugyanaz. Ha az alanyról van szó, s nem a befogadóról – de kiköpött ételrészről nem gusztyusos „befogadóról” beszélni; igaz, némely madarak begyből etetnek, ott megcsócsálva kerül a fiókába az életadó étel. Tehát: alig eszem. Iz, lé csorog le, megy le, közlódik. A gyomorba, a gyomorral. Át van verve, meg van etetve szegény gyomor. De az 58 kilóról levisz ez 57-re stb. A rajthelyzet legyen az 58, nekem, ha már ezt ötöltem ki, és onnét mindenféle lehetséges. Átvert, megetetett gyomor. A falvédőre vitt gyomor. Hű. Pl. Belfastban, ha valaki felrobban egy házzal. Gyomra a falvédőn netán. Jártam ott. Láttam, ha nem is gyomrot a falvédőn. De a gyomor, a megetetés módszerével is, meg van etetve azért. Kicsit. Mennyire kell? Nem az éhség jelzi. A gyomor, ez nem tudományos megállapítás, persze, nem éhségérzetet közöl, hanem szédülni kezdsz. Nikotintól is kezdhetsz néha. Gyomrod megeteted, ő téged megszédít. Elszédít. Szédít. Dít? Düt. Ez a rossz humor, ez utóbbi. Jó humor a komoly tény. Becsapod a gyomrod. Mint egy madár, őszinte lény ő. Sőt kész lenne veled halni. Nem készességéből. Hanem mert így vagytok alkotva. Elemi kapcsolat. Mást nem is tehet. Jó itt az angol lerágott csontja – kicsont, avagy, e.p.: „csontig”. Kicsent, kicsont, ez megint a rossz humor példája. A gyomrod can't help. Sőt. De nem! Nem ő tesz tönkre. Egy gyomor közbeiktatásával te szédít meg magad, ha nem eszel „rendesen” – mi az, „rendesen”? –, hanem csak megeteted stb. magad. A gyomrod te vagy. Ennyire magányos lennél? Hogy a szegény gyomrod is jó különlétezőnek? Legalább gondolhatsz valaki társat. Mint a Godot-ban, nem szépen viselkednek egymással a társak. De társak, vannak így egymásnak. Mint gyomrod és te. Mi haszna az 58 helyetti 57 kilónak? Semmi kb. Ó, dehogy? Csak ez másfelé vezet.

Itt: a rossz humorról. Irodalmunk, írtad, két nagy hibája ma – mi az, hogy „ma”? –, ezekkel tart rossz felé – mi a „jófelé, jóféle, jó felé”? etc., az „etc.” a nagy pontosság igényének jele, azé, hogy minden mégse sorolható fel, de te tudatni akarod, hogy tudod, van még sok minden. Szünetet tartani. Nagyon felgyorsultál. Nem mondtál el jószerén semmit abból, amiért írsz. Ez írja magát, akkor? Madaraid, a még élők, beszélnek a gépzajra. Rossz irányba megy, mondat befejezetlen maradt. Nem az etc.-cel és a befejezetlen mondatokkal megy rossz irányba. Hanem az aktualizálással és a cizellálással. Magad is vétesz így. De nem olyan kiköpötteen együtt, oly kidolgozottan, bár nyilván akaratlanul, együtt-a-kettővel, mint némely jelek. Igaz, otthon vannak ők itt e világban, mely állítólag maga az ég. Hagyományra, ízlésre, próba-állásra, minőségre.

Egy szép példa. S mire? Nem kell hozzá madár-rokonszenv. Tehát, az iméntiek – minőség etc.– értelmében te is itt tartanál: legyen oly általános a példa, például, akkor jó, jó minőségű, ilyen legyen tehát: hogy aki anyagát nem szereti, pl. a madarat, az is értse? Ekképp funkcionáljon? Szép példa, tény. Abbahagyta ezt az írást. Átmentél a még élő 5-höz. Vak széncinege. Ma nem kér lisztkukacot. A sok állati fehérje árthat. Szervezete – ld. gyomor – érzi ezt. Jó gép ő, a madár. Szeretés most más, félre. Vak, csapzott, mégis: tisztálkodva csapzott. Félre, mellékes. Lám, mennyi lényeges mellékes, ha nem az a lényeges épp, nem „azok” a lényegesek épp a lényegesek. Nem kér, látszik, nem fog kérni ma délelőtt se kukacot, reggel se nagyon kért. Zöldborsót, diótörmeléket, fenyőmagzúzalékot eszik a kalitka aljáról. A szomszédja: kicsit gyengélkedő öreg veréb tojó. Sosem ette a diót. Társa meghalt, a Túltra került át, mondjuk, az itteni túlról, a túloldali kalitkából. Ld. itthon vagyok itt e világban, s már... A Mokka nevű veréb tojó, akiről szó volt az imént, nem a hiány helye felé figyel. Oda 6 napig csak én dugtam a levegőbe egyre a salátát, akartam volna szórni a magot. Nem. A Mokka a vak széncinegére figyel. Az őt nem látja. Mokka ülőlapját felszórom, egy saroknyit, dió- és fenyőmagzúzalékkal. Mokka látja a vakot, ahogy az ilyesmit eszik. Ma ő is megpróbálja. A vak vezette. Nem is tud róla, mondom, a vak. Egy kapcsolat.

Nem tréfa. Nem kell hozzá tréfálkozni. Irodalmunknak ma, újságírásunk egy jó részének, nem is rossznak, a tréfálkozás az alaphangja. Valaki ezt monotonnak, „unalmasnak” is érezheti. Mármint. Emlékezzünk: nagy dolgokról csak tréfásan. Na, olyan nagy dolgokról lenne szó, a tréfás hangú, álfriivol írásokban? Aligha. Bár én nem tudom. De van-e annyi „nagy” dolog? Ld. Weöres, az áthúzott NAGYSÁG. ~~NAGYSÁG~~. Ezt csak kétszerre lehet közölni, másképp a közlés önellentmondás lenne. Nyomdának: véletlen csak a lejjebbépelés. Na, akkor: a Klee-sírfelirat. Ahogy e célra idézem. E FÖLDÖN NEHEZEN VAGYOK ELÉRHETŐ, MERT EGYKÉPP LAKOZOM A HOLTAK ÉS A MEG NEM SZÜLETETTEK KÖZÖTT. KICSIT KÖZELEBB A TEREMTÉS SZÍVÉHEZ, MINT SZOKÁS, DE MÉG ÍGY SEM ELÉG KÖZEL. Nem fontos, hogy pont „úgy” le-

gyen idézve. A mű, a vers, ebből: címe: Karinthy-áthallás. Vagy: Abszolút Karinthy-áthallás. Tessék: TELEFONON NEHEZEN VAGYOK ELÉRHETŐ... De ezt tipográfiailag így:

TELEFONON

E-FÖLDÖN NEHEZEN VAGYOK ELÉRHETŐ, MERT... Etc.

Karinthy-folytatás a „Gépnűl, funkci- / onálok; / agár után / nem járok” is. Ld. egyebütt már. Ön egy gépnűl, tényleg, írta felháborodottan egy hölgy. Hát igen, kihallhatta az „agár után nem járok”-ból a „szeret engem egy kislány, ő engemet nem” önközéppontú, en-indítású változatát. Ám: a dolgok hitele! Durcharbeitung. Mint a madaraknak nem szórt, de köpött étel. A guszttustalan: az illetlen módú, ha nem köpöd, hanem kezdedbe szeded vissza, így hajtod. Ekkor nagyobb pontossággal – mindjárt: „Az éhezőművész!” – dönthető el, határozható meg, mennyi menjen le mégis a gyomorba.

A sok téma: nem nagy dolog, nyilván. Akkor az emberi érintkezés, hogy „mégis”, hogy „egyáltalán” – hohó! két kicsoda fogalom kerül majdnem-egyenértékbe itt így! –, az a nagy dolog? Azért tréfálkozunk olyan sokat? Hiszen az frott, olvasható termék: érintkezés. Azért megbízható produktum nekem a nem humorizáló, azért vagyok én is – magam is – inkább vakbélgyulladásos, azért vagyok magam is inkább magam, kb. „magányos” –, mert ez nehezebb hitelesség. Bár mi a „nehéz”, a „hitel” etc. Hitelesség: az a sztori a Hyde Parkkal. Pontosabban: Kensington Gardensszel. Nem tévesztendő össze. Határ választja el a kettőt, köti össze, nem választja el, nem köti össze. Ld. Wittl, határ. Erről még lesz itt szó. Egyszer s mindenkorra elintézzük szintén.

Mármost, nos: hideg volt. Leültem, deres szék. Van több száz a Gardens+Parkban. Szép az ilyen +-, nem? Óhatatlan. Leültem, fagyalt alulról. Erre gondoltam, miért? Bármire gondolhattam volna, de: alkotódott az evidencia, a jelenet. Erre: Karinthy Fr., Kosztolányi etc.: öcsém már. Én 55, ők nem értek meg annyit, szegénykéim. Mi lehetnék én? Folytatójuk! Hohó, öcsi – itt az „öcsi” én voltam; megint; tessék, a szavak, nem humorizálás! –, nem nagyképűség ez? Nagyralátás? Hát Ottlik, Nemes Nagy etc. – nem ők voltak, ők nem voltak (a) folytatók? „A”, egyébként: főleg legjobb hendikeposztály. Angliában A, B, C, D, E, F, G. „Ily szerény társaságban”, írja olykor a szaklap egy G-ről. „Prince Rudolf csak azért tetszik még mindig a leginkább, mert a többiek annyira nem tudnak tetszeni.” Megj. Erre győz The Scythian, második Das Island. Prince Rudolf, a Rudi nevű verebem és Leopold Bloom egy évet élt Rusy fia miatt, az egyetlen „kötelezőm” eznapra. Előtte ímmel-ámmal játszom: nem bírok veszteni. Hirtelen önmentés, a Prince Rudolf nem fizető harmadik helye után: Fairybird. A Szpéro emlékére, de nem csak. El akarok menni idén Fairyhouse-ba; Dublin melletti pálya. Ne csupán Limerick és Tipperary legyen meg. 27 nagy ír pálya van, ahol nem point-to-point a verseny, vagyis nyom, amit nyom, fusson. Hanem kihendikepelt. Hát mindegy nekem, Ottlik, NNÁ mit gondol stb., én a folytatójuk vagyok. Hitelessé, mi is lett? Fairybird jót nyert. Én nem tudom, az Admiral-irodán, Brightonban etc. hogyan nem látták ezt? Zigre vehettem volna. Egy évre lehetett a szaklapban visszapillantani, a 14 ellenfél egy évére, és a Fairybirdére. Ordított, hogy nyer. 13/2-es volt, magyarán 75-ös ló. Na és? Utána elégedetten mentem haza. Visszafelé, a Hammersmith Bridge-ig, az ottani Lánchíd, Londonban, mentem el. Ez az a sztori, ez az az evidenciatorténét, na, hogy a Hyde/Kensingtonban újra leülök. De ismerős? Hát ugyanarra a székre ültem. Hiteles, hogy folytató vagyok. Aki teljes testtel így megtippel valamit, hiteles személy. Fagyoskodtam ott, ülve, hiteles személyként, még kicsit. Jó volt hiteles folytatónak lenni.

Felkelsz, jársz, már semmibe megy az egész. Nem pocsékba, nem: hiszen „felhasználod”. Nem pocsék. De semmibe megy. A jó minőség ugyanakkor semmibe mehet. Ismétlem, nem pocsékba. Semmibe. Ahogy leültem újra ugyanoda, úgy ismétlem. Sok ismétlésem? Egy részük ilyen újra-leülés. És ha a többi azért van, mert hej, pedig de számolnék? Csak nem tudom kifűzni a cipőmet megint. Ld. Karinthy-alaptörténet. Olyan jó, hogy nem is kell mást írni utána. Sokan csak azt nem látják: nem kéne. Írnak.

Na, ismétlem. Kafka. Az éhezőművész. Abszolút nem evett. Bécsben van egy bejzli, a Gumpendorfer Strassén, felfedeztem: Der Hungerkünstler. Az Éhezőművész. Nyáron láttam, ráadásul zárva volt. Jellegzetes mai-magyar-irodalmi todalék, itt: „Így könnyű.” Ne. Felesleges. Kevesebb = több.

Egy vicc: több-kevesebb.

Kész.

Ennyi. A „kevesebb = több”. Vagy, még mindig jó: „több-kevesebb lett volna”. Ld. Karinthy-folytatás.

Beszélgünk itthon: „aztán az ember megunja”. Ilyen bölcseket akkor lehet beszélni, beszélgetni otthon, ha azt is mondjátok: „Te, tudod, hogy én mennyire unom, amiket mondasz? Ne az álmenyvezetről beszélj, ami a csöveket fedi, pénz sincs rá... ne a faredőnycszeréről mondd el, hogy... Maradj a szellemi színvonal-

don, térj vissza oda. Olvass egy kis Dubuffet-t. Nem igaz, hogy az ne érné meg jobban. Te, aki Wolsot, Michaux-t tudod, Tapiés-t stb. Tessék ezeket olvasni. Pláne, ha vágysz is rá. Elmenni a Cork Streeten a galériákba." Előtte: pontosan tudom, mondom, hogy te is unod, amit én mondok. Ezzel együtt: mi baj lenne köztünk? Na. Ha otthon így beszélgettek, már lehet a világban is beszélni. Jóllehet ott mindig lehet. Rossz vicc, redőnycsérés: „Jól lehet...?” Külön írva. Tehát: igen, mondja társnéd, az ember aztán megunja a Dubuffet-t, olyan, mint a megetetett gyomrod. Hirtelen jön egy nem-is-éhség érzetű veszélyes szédület. Remek, az unalomról ez remek. A legtöbb ember nem egymást unja, ezt mi megállapítjuk, csak az a *dolog* nem érdekli, amit a másik mond. Ez fontos! Filozófiai műveletlenség, képzetlenség, ha ezt valaki összevési. És akkor még mindig jön Wittl, azzal, hogy „ez”: pontatlanul van használva, kétszer már pontatlan. Naná!

Eszembe jut John McCririck, a Channel 4 lókommentátora: hogyan fogadjunk, tíz pont. Hogyan fogad a „belőle” – a játékból – „élők kicsiny csapata”? Ld. jó Budavár... Alig játszik. Felkészül. Stb. Szemere Miklós, most olvasom Kellér Andort. Hű, eltettem 4/5-ét e könyvnek Bécsre. Ott a Muskete Bejzliben fogom nézegetni. Meg cellaszobámban. De jó, hogy fél Bécsre nyíló ablakom volt sokszor a papi szálláshelyen! Olcsó is. De jó, még jobb, hogy tele az az oldal, udvari szobát kaptam, szinte semmit se kell nézni, profi, mert semmit se látni: Kafka: társnéd: hogy az ember addig-addig olvassa, kedveli, míg hirtelen már reménytelen unja. Ez az, mondom, s nem „a” Kafkát, mondom. Szegény abszolutizált Kafka. Az éhezőművész csak egy változat, csak egy. Ott a bejzli. Itt vagyok én stb. A Dubuffet agnoszticizmusát, mely *ugyanakkor* nagyon konkrét, is lehet végül aztán majd unni. A legjobb a középiskolás viccünk: „Valaki a Lollobrigidát is unja.” Vagy Hemingway, Idegen házában: „Hisz akkor a gyógyulásban, őrnagy úr?” – „Aha. Nem.” Kb. idézve, előkereshető, jó.

Idegen házában.

Ez lesz ennek az írásnak a lényege. Tehát meguntam az éhezőművész-motívumot, mert ez nálam konkrét, a fenének se kell hozzá Kafka. Vagy hogy Kafka mászkál, vendéglőzik, de hazaér, és a nagy konstruktivitás, hogy ő fél Prágáért „felelős”, elmúlik, holott lombokra lát, vendéglőzést hall, szűrődve. Egyedül van, látod, mondom társnémnak, a Kafka egyedül van, mégis un. De mi nem unjuk egymást, mondja társnéd; nagy filozófiai képzetlenség, ha... Hahaha. Ez is pesti divatkifejezés már, a „hahaha”. Hát nem mondom. Jaj, legközelebb de jó lesz megint lovakról. Mi baj köztünk, semmi baj köztünk, így társnéd. Akkor jó, így én, na, akkor jó.

Lovakról azért majd még most is, kicsit: nem az, hogy milyen „fiam, inasnak...” – adunk; annyira nem akar „fiam” semmit; ma már más ennek az „inasnak” a holdtere, persze, nem oly rossz, hát nem! –, így fogok hazajönni az „örök talaj”, a „dirt” versenyidény után, februárban, kis kihagyásokkal, én nem tudom, mi leszek akkorra, megfulladok, ha majd emberek szava szólít, nadrágszáram mindenestre feltűrve fogom hordani, ld. Karinthy: „Nadrágszáram feltűröm...” Nem: „...” De. „Jaj, a békét hogy tűröm. Ingem ujját feltűröm: / ami nem az, nem tűröm.” Hahaha.

Lovakról a Clyde Goddess révén mondok még valamit. És a Cut Adrift időbeli kontrájáról. Ez tényleg vicces lesz, itt nem kell külön viccelődni.

De az unás: korrekt. Nem téged unlak, dehog. Sőt, vágyom rád, beszélj olyanokat, tudsz te, amiket nem lehet unni. És fordítva. Majdnem, úgy is majdnem. De azért úgy csak majdnem. Nem. Az örök talajra szinte küldve vagyok. Nagy jó tétetik velem. Az örök talaj mellé. Az örök talaj mellé járok. Hűvös, örök-kévaló. Iroda mellé járok. Bécsben. Londonban nem. Az irodáim – kb. 25 – címét nem is tudom. Csak sajnó bent egy-egy érzet. Ó, a kis italiano iroda! Ahol a Regent Streeten a Mayfairből a Sohóba kell átmenni. Vagy fordítva. A nagy lecaplatások, két futam közt. Ráérezve, hogy az így elpasszolt futam elpasszolandó. Ennél már csak az ír szagittáriusz könyvem jobb. Idén minden rossz, rizikós etc. nap bejött. Minden ilyen jóvendülés. Sokszor, pl. Bécsben, iroda-mellé-menne, ki se nyitottam a könyvet. Eleve sültkrumplizni mentem, Nussdorfból, távol az irodától. S jól tettem! Nem volt aznap „Néked szól”, semmi Cut Adrift, Clyde Goddess ellen kontra, semmi Fairybird etc.

Még egy téma, a jelzett ló-dolog mellett itt, aztán végzünk. A fő téma nem volt meg még ti., ami miatt eleve írtam ezt. Elkötetlen szálak: remélem, másutt elkötve. Vagy kis munkával elköthető. Rossz vicc: Kis Muk.

A téma az itthon vagyok... lesz. Meg a „gyerünk akkor, angyalom”. Ha megem megyek. S mennyire

„mint a műtőasztalon” lesz ebből. Most nem is azt akarom elmondani, hogy Bécsben beüldögélek tonikozni, a Muskete kerthelyisége is, a Fairybirdös du. elején, jó volt, mint Szemere Miklós mondja: jól alszom előtte... jót ebédelek... hát én is, rántott máj az Arenbergben, tonik még a Musketében... utána iroda. Jószagittáriusz napon. Mint utóbb kiderült. Hát Pesten – „Budán” – is be lehetne/kéne ülni, érzem ösztönösen. A Tabán táján, akkor. Jó is. Mikor másodjára ülök be, már mellémtolakszik egy tarhás, valamit sejt is rólam, indiszkrét ismerősök stb. Sose ülök be ide többé. Máshová se, Pesten – „Budán”. Érzékeny zsenge volt ez a próbálkozás. Eleje véttetett.

A közeli Mini ABC dolgával zárom. Ez lett volna témám, s amit cigidobozra, kifliszacskóra ehhez jegyeztem. De elmondom előbb még a Clyde Goddess-félkontrát, vagyis, hogyan jutalmazott az akkor, tavaly ősszel, Clyde Goddess nem értve, rosszul, tévren fogadott Cut Adrift. Mindkettő Szpéró-név volt, halottaink-név. Elsodródott, ezt jelenti kb. a Cut Adrift; lemaradott etc.

Hogy a visszacsatolás, mint prózaalkotó elem, létjogos: ugyanúgy igazolandó lehet, mint ahogy a visszacsatolással, mint prózaalkotó – tanári óraadó etc. – elemmel valaminek az „igenis létjogos!”-át igazolni véljük, íme, erre egy példa. Sorra látom az El Yasaf nevű ló helyezéseit, győzelmeit, már második éve, s mindig a jelenlétemben teszi ezt; velem. Először, mikor a tavalyi epsomi Derbyn Tenbyn égtünk, sok milliónyian; tudhattam volna! A liverpooli Nagy Nemzeti befuccsolt, hiába futották, nem hirdettek eredményt; kellett az epsomi nagy fejreállítás. Még csak oly nagy se volt! El lehetett volna kapni, istállótársra Tenbynek, ő nyerte, az a ló. Idén: Miinnehomával elég nagy meglepetés a liverpooli Aintree Grand Nationaljén, hát világos, hogy csak illemből beszéltek volna Erhaab mellé, hogy pl. fekete ló, neve is „sötét”, nekem, mellesleg, a német „erhaben”-t hozta, „magasztos”, hát se jó, se rossz, nem tudtam; Willie Carson, a zsoké meg hol jó nekem, hol rossz; tény, az imént, hogy ezzel az írással – visszacsatolás! – szünetet tartottam, csak azért, hogy csöndesen örvendjek: mint Erhaab, aki Yorkban nem sok héttel Epsom előtt pályacsúcsot ment, én is elég jellegzetes iramot diktáltam ezzel az írással; végül főleg a visszaküzdések, újra-támadások jellemzik ritmusát; ha ezzel valaki nem tud mit kezdeni, az irodalmi műfaj – !! – balszerencsáját jelzi; nemcsak nekem veszteség, de a dolog se megy előre. Nem is mehet? Ez a műfaj jellemzője? Clyde Goddess, talán nagy – és hitelesnek ítélnélhető? – körítésem miatt, fogalomka-féle lett; de tartozom az igazságnak annyival, hogy, bár a Hyde Parkon ily jól töprengve, „szemérmesen” rákészülve, kis alvás, alig-kávé, ma már a semmi-kávénál tartok, egy bögre, aztán semmi, soha életemben, akár a szesz, és az „utazás” is így ment el, semmi Párizs, Koppenhága, Düsseldorf etc., Baden-Baden; csak hazamegyek, ír föld és Anglia, Bécs; tehát a Hyde Parkon se vágtam át azóta ilyen elmélyülten; a Clyde Goddess elbukva, kakaduként bőszen baktattam a Mayfairbe, rémes bosszút állni a D. Street irodáján, ez meg is történt; de a Hyde Park alatti, a lovasság kaszárnyájához közeli, prágai óvárosi világot idéző környezetben lelhető kis iroda – ritkán kultiválom! – közelében egy útháromszög körpadján egy-két „Sam”-alapnevű ló feltehető dolgain mennyit gondolkodtam... így fejezem be: ez is ér annyit, mint a Clyde Goddess. Csak Clyde istennőből költészet lett, szerencsémre. Ellenben, alig 3/4 évre rá, hogy ismét szorultságban voltam, a sohói kedvenc helyemen, az „italiano” irodapincében, egyszerre megakad a szemem – ah, készültem valék?! bizony – Cut Adrift. Öt perc múlva fut. És a tavalyi 2. helye mellett az a szintén tavalyi 4. hely van. Azóta nem indították. Nekem szól ez! Tettem, Cut Adrift, akiben a jónép nem bízott, fizetett is. Sajnos míg nem érzem, hogy „idegenségtelenítésem” – ír föld és Anglia otthonossága nótájára! –, a biztosítási művelet véget nem ér, csak zsenge placcokat játszom, hát sok nem lett. De Cut Adrift! Szpéró, istenem! Na, és El Yasaf. Tenbyn vesztettjeimet kellett volna visszahoznom vele. Éliás, ez az El Yasaf. Akkor fel se tűnt, egy csomó 7–8–9. hely állt a neve előtt. Én Farfelut játszottam, 5/1 favorit, még pluszba is mentem volna kicsit a jelentős Tenby vesztes után. Hát itt figyeltem fel El Yasafra, Éliásra, társnémmal-a-mi-kis-fiunkra. Igen, Éliás, a legzseniálisabb veréb volt a mi kis fiunk, így neveztük; s társném rég azt mondja, ő nem meséli már senkinek ezeket a dolgokat, nem megy át a rivaldán, de nekem még a színpadosdi is megsúgta a King’s Theatre nevű lovat, persze, extraklasszis, egy sor helyet hozott, Bulaxie-m hamarabb lefűlt, társném tippje, Airport egyszer volt képviselhető, aztán kedvenc irodaterepemen kellett ide-oda rohanganom, akkorát buktam vele váratlanul, egy „kondícióversenyben”, C kategória, mi lehetett? Azóta sincs a színen, az Airport. Megjegyzem, az örök-talaj – a koszpálya, a műanyag – téli világ legjobb futamai is általában D hendikepek, főleg E, F, G kategóriások. Nincs H, nehogy valaki abszolútnak higgye, „H”, mint hendikep. Tehát társném nem meséli „őket”. Én ebből élek. Elmondom hát: most, az öt élő mit idéz. 1979-et, Éliás jöttét. Akkor voltak négyen. Szpéró, Samu, Tili – a zöldi –, Éliás. Aztán jött a vak Pipi Néni. Ha valaki meghal, s erre fel vagyok készülve, 4-en lesznek. Visszacsatolás 1979 augusztusára. Éliás útikönyvek-

re hordta a füveket, meg összefont karunkra. S olyan arccal! Olyan helyezkedéssel. Nem haladta meg a veréb-értelmet mindez, csekély értelmű medvebocsok ők, de abban Éli maximum volt. El Yasaf talán fut jövőre. Megpályázom. Samunak sokkal több névrokona van. Az útháromszög körbástyáján, a padon ilyeneken töprengtem: Simsam... bejön még sokadszorra? Viszi Darley. Kedvenc zsokéim egyike, a nagy Északi. Vagy Samson Agonistes? Frankie Dettorival. Hm. A kör háromszögesítéséről közbevetek valamit. Visszacsatolás: boldog vagyok, hogy nagyobb veszély nélkül túlestem a „boldog leállás” holtpontján. Egy íráson ne tessenék írás közben írás.közzel, abba hagyással élvezkedni! Tuniszban jártam, James Bond-nézőben, azért mondom ezt, mert egy Justine nevű nővel harcolt, és a szállodám olyan „justine”-es volt, az L. D.-től a könyv, erre célzok, a liftben pedig az Elment A Samu Afrikába szölt, halk szalonzene, Sean Conneryt pedig kövér disznónak, klopfolt-húsnak ítélt. Hát a Samu után voltam Afrikában, érdemleg, Odüsszeusz-ként, s innét datálódna „ott benn” a Rudolfstadt-rajzok? talán; helyiekkel semmi jó kapcsolat, egy téren rajzolgatók, nem is tudom, miért, a helybeli látványt vázoló, jön két fickó, egyetemista-félek, „Bon Amig Artist”, mondja az egyik. Egy igaz is elég! Felér a mennyig. Bár hogyan ítélném meg én az ő ily lelki állagát? Egy kis üveg bor, eleve-csomagolva, Alitalia-evidencia, tehát nem az, hogy kérek, nem kérek, a gépem. A Földközi-tenger felett! Ahol posztánk, a Poszi vándorolt volna, s amely helyett előszobánk volt, zöld irányítókislámpával a tenger-ég neki. Na, Samu, mi legyen? Egy ún. estemen kivettem a bort a színpad szélére, tessék, tegyen vele valaki valamit.

Miért mentem le ma? Kenyérért, társnémnak sörért. Holnap jönnek haza, kutyánk s ő. Felnézetek én is Éliásék sírjaihoz, tegnapelőtt volt Éli születésnapja, jártam ott a kopár Gellérthegy-oldalban. Egyre többet járok. De a szabadban jól lehet jegyezgetni. Hiába nincs papír velem, akad kifliszacskó, újságszél, cigidoboz. Ma kerek történet adódott. Még a háromszögről.

Tuniszban is előjött a Linda Perry. A Bravo újságban. Tuniszban! Németeknek etc. Mi van? A Carnaby Street... és a 4 Non Blondes frontosa... hogyhogy? De nem. Csak montázs. Ő teljes menetszerelésben, kalap-bakancs-zeke, egy függőágyban próbál elaludni, nehéz elalvó. A Carnabyban valami rock-szác van, nem függ össze a kettő. A Carnaby Streeten történt. A kis italiano iroda arra van. Bementem egy boltba. Liverpool-sálért? Linda-kalapot láttam? Meg társnémnak még: képeslapokat Dover szikláiról? Nem tudom – – – hirtelen valami más történt. Megszólt Ch. R. mester, kazettáról. Néha márcos ő, hiába, hogy a Texas, a The Road to Hell jó. Sebaj, szölt. Ahányfélek ott, áhítattal hallgattuk, s egymást is létezőnek tekintettük. Eladó, más-és-más-színű ember stb. Én: mint fogadó. Itthon az ötöknek most sokat szól Ch. R. Rá dumálnak a legjobban. Meg a 4 NB-re. A háromszög: Carnaby Linda Ch. R. A kör: az ötök, én, a lakás és az előzők. De máshogy is kihasználható a három, végteleníthető a sok. Ezek egymásba alakulnak.

Egyszer ki akartak fosztani. Itt, a közelben. Két személy tette. Nyilván megbízásból. Mutassam a táskám, így a fiú, a nőjének a ridiküljét loptam el. Abban van. Végül ők hívtak rám rendőrt. A kocsmába, ahol a zenész Ch. R. híve. Végül rendőri segédlettel tudtam nyomtalan lelépni. Most egy ABC-ben nyitatták ki a táskámat. Mert fűtyült.

A pénztáros lány nem értette. Dermedésemet; mit idegeskedik, nem mondtam én, hogy lop. Na, látja. Egy bécsi borotvavíz fűtyült. Állítólag. Nem megyek többé ide. Járnai akartam egyet, sok jegyzetet készítettem etc. A pénztáros lány nem is fogta fel, miért lehet ez alapjaiban megrázó. A régi táskaesetet leszámítva is. Nem értette, hogy egyáltalán van emberi szempontom. Nagyon zsenge, érzékeny korszak, nekem: talán ezen az őszön szakadok el végleg Pesttől. Nem lesz kár egyikünkért se. Még próbálkozom. Ld. NNÁ: még vágyom... de már függönyön... üres etc.... éji szél... a közöny. Gondolom, nem térek vissza január után másképp, csak egy halott város a halottnak. Bár a múltkor, szintén ilyen „kondíciós” próbálkozóversenyként, Pestet jártam, Hársfa, Hajós etc., s egy öregasszony megkérdezte, nyári kilenckor de.: tényleg reggel van?! Pilinszky halott városa a halottnak... fejlesztődött. Meg idő-evidenciatorténeteim. Mégis, ez csak engem igazolt. A tonikosterasztól 50 méterre. Még ismertetem jegyzeteimet.

Fogadások: pausálé, kombináció. Nem szeretek kombinálni. Pausálé: van három eladóverseny, seller. A várhatóságok = 7/1 felett, sőt egyikben 35/1-ről rohan le 8/1-ig. Megtenni mindháromban a favoritot. Minimum dupla pénz akkor is, ha csak egy jön be. De egy bejön. A nyereség tisztára attól függ, mennyit méréselsz. Persze, ha mindhárom bukik? Akkor jön a Fairbird-effektus. Bár McCririck legjobb tanácsa: kövesd a leendő nyerőt. Avagy Zafonicot, Arazit. Etc. A bukó nagy divatlovakat. Érdekes, milyen profi világ ez: Lochsong, a sprintkirálynő: „szívünk őt mondaná, de...” Ekképp Diomed, a Racing Post szakírója. S való igaz. 6 furlongon nem királynő a Lochsong. Nyolcadik lesz, öt hosszal vezetett 4 furlongig. Egy hét múlva 5 furlongon hatalmasat nyer. Arra van ő hitelesítve.

Pár kedves lovamról, bár följegyeztem őket ma de., kifliszacskóra, ld. vásárlás, nem szólhatok itt. Pl. Eire Leath-Scale-ről, aki feltehetően Ír Vízmerce, ahogy ezt egy ír vonat végcélfeliratából kikövetkeztettem. Erős F kategóriás ló, berobbant a sorozatnyerők-placcolók közé. A nyáj sehogy sem akar hinni benne, neki. Nem tetszik a neve az angol népek. Bezeg az írek Jackie Charlton angolságát, protestánságát se bánják. Az írek jók, ez mai tézisem.

Miket jegyeztem fel még? Az idő pénz; gazdag volnék? Ezt. Aztán: kivárni, kis csapat. Ha én ma... Hát igen, ahogy 1991 februárjában két versenynap 13 futamát 1-1 fonttal irodán elkapdostam, ritkán játszva két állatot, ritkán egyenlőbe kapva, az irodai díjat vissza csak. Ahogy Allescával első húzásra, csonka délután visszanyertem az egész... Na. Ma tudnék várni egy hetet akár, mire a következő nekem-fix jön. Tudok azért annyira mit kezdeni magammal Londonban. Bár a legjobb, ha az irodák és a Cork Street galériái vannak meg, és a Round Pond. Társnémnak a Cork Street csak, meg a Round Pond. Ezzel is listás. Listás = A csoportos, az 1-2-3. osztály után, versenyminősítés. Áldassy Ignác: 60 évig élt az Arany Sasban, a múlt században, inasa intézett mindig mindent, ő nem is szellőztetett. Nem tudta, volt '48, van '67 etc. Koporsóban vitték ki, 93 évesen, lábbal előre. Ezt Szemere Miklós élettörténetében olvasom. Gyakran lapozgatom Őszi Kornél turfrónikáit. Nincs rekord. Hány napig nem mozdulok ki? Gyerekség, képzelés, hogy „az” valamit ér. Mi ér akkor valamit? Mert valami, ezt érzi az ember, valamije, azért valamit csak ér. S nem csupán önmagát éri. Ürügy, hogy ettől a mai táskakiforgatástól szeretem kevésbé Budapestet. Nem „szeretem”, már. De másért nem akarok, nem tudok majd „hazajönni”. Legszűkebbembe nem bírnék úgy bezárkózni, azért nem. Ja, hé, Utrillo is leszokott. Ez itt nem „leszokás”.

Valami abbahagy, mint én ezt. Itt e világban... s mi az ég? Az a Sam nevű srác se, 3 éves, akinek maradarakat rajzoltam, a házinéni unokája. Ugyan. Nem kezdünk ilyet. Az irodák? 4 futamot nem bírok ki egy helyen. Közben kihagyom a legjobbakat... de ez se igaz. Az szép volt, a Stanley Racingben, ahogy a Mountjoy börtönt néztem, mögöttem a Quinnsworth áruház, és Mountjoy, sic, u nélkül, ment T. Quinn-nel. Vagy Bolas. Meghalt szegény Szappanos Balázs, s aznap kapta meg társném a levelet erről. Mikor én nem tudtam, Bolas miért: Jaj, hát Györe Balázs.

Mondjam most ezeket újra meg újra? Nagy kezdés, bemondás, hogy „How do I begin”. Magyarra is jól van fordítva. Jobban, mint a német, francia változat. De a magyar műfordításról: ne csináljunk szükséglet, sőt illem-helyet az erényből, azaz fordítva, szükségből erényt és illemet. Tessék, egy háromszög. Nem állunk ellen már semminek, ha az remekbe van. Persze, ha mellesleg még megy is! Nekem konceptes már a hangulatom, egyetlen elvonás: Dublin, London. Kávé, pia, egyéb, utazás – nem számít. Ne kelljen egész nap olyanról hallanom, amit nem akarnék, olyasmiket beszélnem, amiket vagy megírnék, vagy már inkább azt se. London, Dublin: kevés módomban van mindkettőre. Ezért otthonok. Igaz, Musztafa az immigration officer, kérdi, miért jövök olyan sokszor. Maga nagyon sokat jön...! Én erre, fogom mondani: igen, beteg az édesanyám, azért kell hazamennem néha. Mire legközelebb jelentkezem, vagy élnek még öten, vagy kevesebben vannak. Dublin és London azért az otthonom, mert felkészültem a téltre. Meg kell várni a telet, mondták, mikor a clochard a nagy reflektorozástól elmenekült. Őt így ne akarják honosítani; ha egyszer ő nem emlékszik, hogy az lenne, akinek látni-tudni akarnák. S hogy ő azt tudja, ezt! Majd visszajön, meg kell várni a telet.

Nyár van, köpködöm a sóskiflit: Durcharbeitung, a nyugati művészet alapelve. Át-dolgozás, megoldozás. Aha! Egy padra akarok leülni, jegyzetelni. De tele van rigóval, verébbel, gerlével. Bogarakat esznek? Nem, nem. Mennyit köphetnék én? Egy kis kiflinyit. A padon, miért? – egész halom zsemle, elázva. Azt eszik.

Eddig csak Tóni halálakor nem voltam itthon. Az örök talaj évad első harmadában, december 15-én Angliában ért társném telefonja. Felmentem, Sporting Life-ért és Racing Postért, eleve, reggeli előtt, a Kensington High Church Streetre. Padomra. Mely ettől fogva a Tóni padja lett. Hát itt volt, amit már meséltem: estére narancs, pokróc a hajléktalanoknak. Őt fontért egy patchwork-pokrócot én meg a szomszédos Notting Hill Hajléktalanok Charitas boltjában vettem, lukasat, mondom. Egy ezüst-szín-mankós öregember boldog karácsonyt kívánt. Nem acetilénlámpa égett, s nem az Üllői úton, de a kirakatok fénylettek, zárt este épp a Hill-iroda, hol én is laktam, s nem lakom, a ház, hol éltem és nem élek. A Thackeray utca, ahol valakiknek ajándékba szokásapját vettem. A közök, a zugok, az orgonás

a dolgot, s Aljosa nagy búcsúja lett kedvenc olvasmányom innen, hol is ő elmondja, távozik, talán hosszú időre a városból. Soha ilyen maradhatnékem nem támadt, mint erre! S jutalmam még: Iljusecska morzsákat kért a sírjára, járjanak oda a verebek, nem lesz ő akkor annyira egyedül. Sok kenyeret hát! Ezt javallja kövénél Aljosa. „Uraim...!” A sírokhoz is így járok ismét gyakran. Mintha Iljusecskát is látogatnám. S lesz még nagy olvasódi – remélem.

Még egy megjegyzés. Valaki jót mulatott rajta – szinte hitetlenkedett (volna), ha ennek nem veszem elejét; „mit mondanám?”, mellesleg: hát nem jó, hogy bármit mondhatok „a rovásomra”, semmit se csorbít, egy, mert úgyis minden csorba (nekem, nálam), kettő, mert kitartóan tartok ott, remélem egyszer s mindenkorra, hogy „na és...!” –, azon tehát, hogy mikor a Rudolfsstadt rajzait gyártottam, úgy éreztem, lopom a napot, képtelen vagyok „dolgozni”, ez Bécsben volt – nem említettem magamra rolózott szobámat? Igen, annyira rabszolgamunkát végezhettem világéletemben, hogy ha már nem „muszájból”, határidőre, félve, „későn jövök”, mint a zoké, mikor a ló aztán, jó esetben, orrhosszal nyer, mint a *Coronation*ben Opera House – egy legenda-féle! –, ha nem „úgy” dolgozom, úgy érzem – sic! –, lejteek lefelé. Tehát a saját ritmusomat se „tudom” élni; hát akkor mennyire nem a másét, már soha ne is legyen az, viszont ha mégis oda szorulok, akkor: mint a madár. A madár reménytelenségeket is makacsul ostromol, hiába, hiába; amikor valami mód „neki is hiába”, feladja, akár az életet is, bár nem tudja, hogy azt stb.

18 1994. V. 3.

1200LFSTADT - „FESTUNG”

Heinrich von Kleist Újsághírek, anekdoták

NAPI ESEMÉNY

Von Bürger kapitánynak, a hajdani Tauentzien-ezredből, mondta az új sétányon megboldogult Brietz napszámos: a fa, amelyek alatt állnak, nem elég nagy kettejüknek, igazán átálhatna egy másik alá. Bürger kapitány, csendes és szerény ember lévén, át is állt egy másik fa alá; Brietz napszámost közvetlenül ezután villámcsapás érte, s szörnyethalt.

ZAVARBAN A MAGISZTRÁTUS (anekdota)

Egy H.-béli katona nemrégiben felettese engedélye nélkül elhagyta városi őrhelyét. Egy ősi törvény értelmében ilyesfajta vétségért, melynek egyébként a nemesség portyázásai miatt nagy súlya volt, tulajdonképpen halálbüntetés jár. Mindazonáltal, bár a törvény eltörlését sosem mondták ki, évszázadok óta nem követték ezt a gyakorlatot: ilyenformán halálos ítélet helyett az efféle vétség elkövetőit, a fennálló szokás alapján, mindössze pénzbírsággal sújtják, mely a városi kincstárba fizetendő be. A fent említett fickó azonban, akinek nemigen akaródzhatott a pénzt kifizetnie, a magisztrátus nagy megrökönyödésére úgy nyilatkozott: szeretné a halálbüntetésnek alávetni magát, ha már az a törvény szerint megilleti. A magisztrátus félreértésre gyanakodott, és elküldött hozzá egy megbízottat, aki értésére adta, mennyivel előnyösebb lenne számára befizetni néhány guldent, mint agyonlövettetni – ám a fickó kitartott amellett, hogy belefáradt az életbe, s meg akar halni; így aztán a magisztrátusnak, mivel nem akart vért ontani, nem maradt más hátra, mint elengedni a pénzbírságot, s még örülhettek, amikor a kópé kijelentette, hogy a dolgok ilyenén állása mellett van kedve tovább élni.

A CHARITÉ KÓRHÁZBELI BETEG ESETE

Egy kocsis által nemrégiben elgázolt férfi, név szerint Beyer, már háromszor jutott hasonló sorsra; olyannyira, hogy a vizsgálat során, melyet K. titkos tanácsos úr végzett rajta a Charité kórházban, nevetségesebbnél nevetségesebb félreértésekre került sor. A titkos tanácsos, aki legelőször a férfi suta és görbe s vérrel borított lábát vette észre, megkérdezte tőle: ezek a tagjai sérültek-e meg? Ő azonban azt válaszolta: nem, a lábán még öt évvel ezelőtt ment át egy másik doktor a kocsijával. Erre az egyik orvos, aki a titkos tanácsos mellett állt, észrevette, hogy a férfi bal szeme hiányzik; mikor azonban megkérdezték: itt érte a kerék?, azt válaszolta: nem, a szemét jó 14 éve vesztette el, amikor elgázolta egy doktor. Végül, a jelenlévők ámulatára, feltűnt, hogy összes bal oldali bordája, nyomorúságos ficamban, szinte a háta közepén található; midőn azonban a titkos tanácsos megkérdezte: itt sértette-e meg a doktor kocsija, ő azt válaszolta: nem, a bordáin 7 évvel ezelőtt gázolt át egy doktori kocsi. Míg végre aztán kiderült, hogy a mostani baleset következtében bal fülporca nyomódott be a hallójáratba. A tudósító maga beszélt a férfival erről az esetről, s még a halálos betegeknek is, akik a kórterem ágyain feküdtek, nevetniük kellett azon a tréfás és lemondó hangnemen, melyben ezeket előadta. Egyébiránt pedig állapota javulóban van; és ha az utcán járva óvakodik a doktoroktól, még sokáig élhet.

A fordítás alapjául szolgáló kiadás: HEINRICH VON KLEIST *Sämtliche Werke* (Parkland-Klassikerbibliothek, Parkland Verlag, Stuttgart, 1975).

TALÁNY

Egy fiatal jogászdoktor és egy alapítványi hölgy, kikről senki emberfia nem sejtette, hogy viszonyuk lenne, egy alkalommal a városparancsnoknál voltak, népes és előkelő társaságban. A fiatal és szép hölgy az akkori divat szerint apró fekete szépségflastromot viselt arcán, mégpedig szorosan ajka fölött, a jobb oldalon. Valamely véletlen úgy hozta, hogy a társaság egy pillanatra elhagyta a szobát, melyben ilyenformán csak a doktor s az említett hölgy maradt. Mikor a társaság visszatért, mindannyiuk nagy megütközésére, a doktor viselte a szépségflastromot arcán, mégpedig szintúgy szorosan ajka fölött, ám a bal oldalon.

(Megoldás a következő számban.)

ÉGI CSÍNY (anekdota)

Az Odera menti Frankfurtban megboldogult Dieringshofen tábornok, az ottani gyalogezred feje, egy szigorú és ízig-vérig becsületes férfiú, kinek azért volt néhány különc vonása is, kinyilvánította – midőn öregkorában, hosszadalmas betegeskedés után halálos ágyán feküdt – mély ellenszenvét az iránt, hogy a halottmosók kezei közé kerüljön. Határozottan megparancsolta, hogy az égvilágon senki, de senki ne nyúljon az ő testéhez; pontosan abban az állapotban, melyben majd a halál éri, hálósipkában és a hálóingben, ami akkor rajta van, óhajt a koporsóba kerülni és eltemettetni; s meg is kérte ezredének akkori tábori lelkészét, P. urat, ki a ház barátja volt, hogy gondoskodjék ennek az utolsó akaratának a teljesítéséről. P. tábori lelkész meg is ígérte neki: kötelezte magát, hogy, minden véletlent kivédendő, attól a pillanattól fogva, hogy a generális jobblétre szenderül, a temetésig el nem mozdul mellőle. Megjelenik erre néhány hét múlva, hajnalok hajnalán, a komornyik a lelkésznel, ki még alszik, s jelenti neki, hogy a tábornok éjfél órájában, csendesen és nyugalmasan, ahogy az várható volt, elhalálozott. P. tiszteletes, ígéretéhez híven, rögvest fölöltözik, és a tábornok lakásába siet. Ám mit talál? – A tábornok holtteste, már beszappanozva, ott ül egy sámlin: a komornyik, ki mit sem tudott a generális parancsáról, odahívatott egy borbélyt, hogy a tisztességes kinézet ideiglenes megteremtése végett leszedje a szakállát. Mihez kezdjen a tábori lelkész ilyen különös körülmények között? Leteremtette a komornyikot, amiért nem hívta őt korábban oda; a borbélyt, ki a generálist orránál fogva tartotta, elzavarta, és a holtat, mivel más már nemigen maradt hátra, beszappanozva és fél szakállal, ahogy rátalált, tétette koporsóba és temettette el.

ANEKDOTA

Mikor Diogenésztől megkérdezték, hová temessék a halála után, azt válaszolta: „A mező közepére.” Micsoda, vetette ellene valaki, azt akarod, hogy megegyenek a madarak meg a vadállatok? „Hát fektessék akkor mellém a botomat”, válaszolta ő, „hogy el tudjam zavarni őket.” Elzavarni, kiáltotta egy másik jelenlévő; ha egyszer halott vagy, akkor nem érzel semmit! „Akkor meg mit számít nekem”, hangzott a válasz, „hogy megesznek-e a madarak vagy sem?”

ANEKDOTA

Egy kapucinus atya igen esős időben kísért akasztásra egy svábot. Az elítélt útközben többször fölpanaszolta Istennek, hogy ilyen rossz és barátságtalan időben kell ily keserű utat megtennie. A kapucinus atya keresztényien meg akarta őt vigasztalni, s így szólt: te lump, mit panaszkodsz annyit, neked csak oda kell menned, nekem viszont, ebben az időben, még vissza is, ugyanezen az úton. – Aki már érte, még egy szép napon is milyen sivárrá válik a hazaút a vesztőhelyről, az a kapucinus atya mondását nem is fogja olyan ostobának találni.

ANEKDOTA

Bachnak, midőn a felesége meghalt, készülődnie kellett a temetésre. A szegény ember azonban megszokta, hogy mindent a feleségével intéztet el; így azután, mikor jött egy idős szolga, és a gyászfátyolra, amit venni akart, pénzt kért tőle, ő fejét az asztalra támasztva, csöndes könnyek között azt válaszolta: „Szóljatok a feleségemnek.”

EGY SZERENCSESEBB WERTHER

L.-ben, Franciaországban, volt egy fiatal kereskedősegéd, Charles C., aki titokban szerelmes volt főnökének, egy gazdag, ám életes kereskedőnek, név szerint D.-nek a feleségébe. Erényes és ízig-vérig becsületes ember módjára, amilyenek az asszonyt is ismerte, a legcsekélyebb kísérletet sem tette, hogy szerelmét viszonzják; annál is inkább, mivel főnökéhez is a hála és tisztelet kötelékei fűzték. Az asszony részvétellel szemlélte a fiatalembert, kinek állapota annak már-már egészségét fenyegette, és megkérte valamilyen ürügy leple alatt férjét, hogy távolítsa el a férfit a házból; az megbízta egy úttal, de aztán napról napra halogatta, hogy elküldje, s végül kerek perccel kijelentette, hogy nem tudja nélkülözni az ügyintézésben. Egyszer aztán D. úr, feleségével együtt, vidékre utazott egy barátjához; az ifjú C., a bolt működését felügyelendő, otthon maradt. Este, mikor már mindenki alszik, a fiatalember, hogy minő érzésektől hajtva, én nem tudom, felkerekedik, hogy tegyen még egy sétát a kertben. A drága nő hálószobája felé viszi útja, ott csöndben áll, kezét a kilincsre teszi, benyit a szobába; szíve hatalmasat dobban, mikor megpillantja az ágyat, melyben az asszony nyugodni szokott, s rövid belső viaskodás után enged, mivel hát úgyse látja senki, az örült gondolatnak; levetkezik, és bebújik az ágyba. Éjszaka, több órányi édes, nyugodt alvás után, váratlanul, valamilyen különös okból, mellyel itt nem érdemes foglalkozni, hazaérkezik a házaspár; az öregúr és felesége belépnek a szobába, és ott találják az ifjú C.-t, ki a zajtól, amit okoztak, fölriadván, emelkednek ki az ágyból. Szégyennel és zavarral tölti el a pillanatot; s mialatt a házaspár megütközve megfordul, s a szomszédos szobában, ahonnan jöttek, újra eltűnnek, ő fölkel és felöltözik; megunva életét, szobájához vánszorog, ír az asszonynak egy rövidke levelet, melyben megmagyarázza a történeteket, s egy pisztollyal, mely ott lóg a falon, önkeblébe lö. Életének története itt véget érni látszik; mindazonáltal (elég furcsa módon) igazán csak itt kezdődik el. Ahelyett ugyanis, hogy őt, az ifjút, akinek címezve volt, ölte volna meg, a lövés gutaütést okozott az öregúrnak, ki a szomszéd szobában tartózkodott. D. úr néhány óra múlva eltávozott e földi létből, az odahívott orvosok összes művészete sem tudta megmenteni. Őt napra rá, mikor D. úr már rég a földben nyugodott, magához tért az ifjú C., kinek a lövés a tüdején ment keresztül, de nem életveszélyesen, s ki tudná leírni – mit is mondjak – fájdalmát vagy örömét, midőn meghallotta, mi történt, és ott találta magát a drága nő karjaiban, aki miatt el akarta dobni magától az életet! Egy év múlva az asszony a felesége lett; 1801-ben is éltek még mindketten, mikor is családjuk, ahogy egy ismerősöm meséli, 15 gyermeket számlált.

ANEKDOTA

Két híres angol bokszoló, az egyik portsmouth-i, a másik plymouth-i, hosszú évek óta hallott egymásról, anélkül, hogy személyesen találkoztak volna; egyszer összefutottak Londonban, és elhatározták, hogy, eldöntendő, melyiküket illeti is meg a nagyobb dicsőség, rendeznek egy nyilvános mérkőzést. Megállapodásuk szerint ki is álltak egymással rengeteg néző előtt egy ivó kertjében; s a plymouth-i néhány másodperc elteltével úgy mellbe találta a portsmouth-it, hogy az vért hányt, majd száját letörölve így kiáltott fel: „Ez ügyes volt!” Mikor azonban újra felálltak, s a mérkőzés folytatódott, a portsmouth-i rövidesen úgy betalált jobb öklével a plymouth-i hasába, hogy az kiforduló szemmel a földre zuhant, miközben azt kiáltotta: „De ez se volt rossz!” Erre a körülöttük álló tömeg lelkes ujjongásban tört ki, és mialatt eltávolították a plymouth-i holttestét, aki rögtön belehalt belső sérülésébe, a portsmouth-inak ítelték a győztesnek járó nagyobb dicsőséget. A hír szerint aztán másnap a tüdővérzés elvitte a portsmouth-it is.

FORDÍTOTTA HÁMORI ÁGNES

Marno János

MI TÖBB

Ugyanaz a ház mindig,
a telek az más, másutt, más út visz
ma a házhoz, mint egypár hete, legutóbb,
szlovén hatásra vitt,
gyors lábadozás, a kicsi nővér
mégsem hajtott ki az ablakon,
félretoltam a Tragédiát,
halott fán nem akadt meg a szemem,
forgácsai is maradtak szórta, távol
észleletemtől. Félttem, a jó időben még,
előre a téli alvászavaroktól,
tudatküszöbömötől, mely majd ismét és ismét
nem enged aludnom,
hogy feszélyez megint a prózai sötét,
míg nem pattan fejemben a húr,
s idézni fogom Vörösmartyt,
Lear-jét most már a Viharból,
mást s mást érzékelvén, mint amit
megszemélyesít. 15 éve
vagyok oda a Vihar-jelenetért,
szememben ez tette a színpadot először
életképessé, el tudtam aludni
rajta, gondolok itt most a kicsi nővér
árnyjátékaira megint, a szlovén
suicid íróra (a Nappali házból),
kinek a hatása alá kerülten
vágtam keresztül a bepárasodott Vérmezőn.
Személyteherautóból pakoltak ki
előttem, nem néztem, se nem találgattam, mit,
siettem körbe fel a ház felé, túl-
siettem a novellahős éjjeli
taxisofőrt is, mámorban mintegy,
a szlovén szivárványkő-
mámorban még, jól teszi, ha fel-
morzsolja magát az ember;
én már több ízben megtettem ezt, mások
nyilván szintígy, elődeink ismertén
mit vethetünk egymás szemére...?

(Követhetőség!) Slepa okna
 (Vakablakok) a posztumusz kötet címe,
 melyben a taxis monológ napvilágot látott,
 Ljubljanában, gondolom, ahol szerzője
 született (1962), s mely nevében
 szintén a szerelemre játszik; s a halálra
 ez esetben (1983). Nevek mindig
 csak egyszer történhetnek meg,
 elmélet a többi, félrehallás,
 ezért is haladok oly nehezen főleg
 a Tragédiával, másokkal mellesleg, de
 óvatosan azért, nehogy közbenső sértettség
 a fájdalom rovására szóljon.

Vaktában beszél a kicsi nővér,
 megszokom idővel, kezemet párna-
 huzatba törölöm, váratlanul hívja fel
 figyelmemet a fára, s a házat dicséri,
 honnan a rálátás nem is lehetne jobb már.

Idő szorít, csuklómat óraszíj, sár
 fedí a gyepek közén a lépcsőt; s a
 Bolond délben megy aludni...

Ismét már másutt, más tus alatt járt vissza
 a suicid textus (Nappali ház 3, 65. old.):

„AZ ISZAPGYŪJTÓK A CSILLAMÓLÓHOZ MENEKÜLTEK”* -

némán rugott a húr, mégse feledjem,
 hogy illeszkedő formák adják ki
 a halálomat végül. (S még a kicsi
 nővérnek tartozom mi több-bel.)

*GÁLLOS ORSOLYA fordítása.

René Char Kegyetlen társulások

Hallgassátok, füleljetek: mert ha nagyon messze vagytok is, szeretett könyvek, fontos könyvek kezdtek zúgolódni.

Négy elem tökéletes elegye vagyunk. Testvért és amit csak akarunk, megégethetünk, elárasztathatunk, megfojthatunk, eltemethetünk. És meg is rágalmozhatjuk őket.

Egy csúfosan eltorzított házban a kint és a bent nem különbözik. Kortársaim, nem tudván többé felépíteni az Időt, nem képesek már befogadni az Ünnepet. Elmennek hazulról. De mivel ismerik, milyen az, ha ragyog a levegő, kigúnyolják a csoportot, a méhkast, az uralkodót. A tükörszobának öltözött Idő gyűlöli és becsapja őket. Mit számít! Hiúságuk kis hajóhada vízre száll egy olajtengeri kikötőben.

Művészet, mely barázdát nyit, és – dacolva a szembe fújó szelekkel – magot csúsztat bele. Művészet, mely barázdát nyit, és kicsípi onnan a magot, hogy küszködésének testébe helyezze.

Ágyak, melyek mint az álmok. És mégis rosszul alszunk bennük. Nem alvók, házastársatok az legyen, ki nappal haldoklik, hogy ágyától elváljon!

Békében nyugszik, amikor eltűnt? Járatot váj a földben. Együtt repül a maggal. Néhány vonalat húz. Felismeri a szerelmet. Nem pusztul el semmi, még annak csalóka reménye sem, hogy mindez könnyű. Él, hol könyve lapozhatatlanná hűlt. És kétszeresen is él, ha tüzes kéz riaszt itt álmából egy lapot.

Látva, hogy életadó szavainknak fénye és árnyéka is van, nem szabadna visszariadnunk.

A lét csak egy rövid próbálkozás erejéig tartozik hozzánk. Nem teszünk egyebet, mint az emésztő tűz előtt kijelöljük a teret. Indokolt felkapaszkodás.

Az írás *Cruels assortiments* címen jelent meg a költő *Éloge d'une Soupçonné* című kötetében (Gallimard, 1988).

Ó, vitatott emlékek, csúfolódás szülöttei! Míg össze nem törnek, egyetlen szavuk sincs. Olyan ütemben, ahogy a rózsa a lúgban.

A föld vonzása aligha lesz ennyire fájdalmas számomra, ha már összevettem a kényszerűségében azonnal korlátlan emberi vonzódással, melyet ellentétek, fecsegések és hóbortok szabdalnak.

Vannak határesetek, ahol annak, hogy megszabadultunk az igazságtól, titokban kell maradnia; ahol szenvednünk kell, ha ezt a titkot meg akarjuk őrizni; ahol néven nevezni annyi, mint kiűtni a zárókövet, hogy az egész épületet földig romboljuk. De mire rájövünk, már késő!

Deres életünk gyűszű a fehér éjszaka ujján, mellyel tűjét a nappal rendjébe feszíti.

Halál, előtted magam leszek az Idő, a hiánytalan Idő. De te csak nézel majd az élet szemével. És nem látsz meg engem.

„Elég erősnek érzi-e magát, és rendelkezik-e a szükséges gyors levegővel, hogy befussa a pályát, melyet ő jelölt ki páratlan sztyeppén?
– Igen, képesnek érzem magam, hiszen másutt eléggé hallgatólag és harcra kész voltam.”

Mielőtt Isten fölénk torlódott, mi már léteztünk. És most, hogy ő már nincs, még mindig itt vagyunk. Közben tétlenségét, személyét teregette a földre; de isteneket a gonosz apa holtában hagyott ránk, egy Állattal együtt, melyet jobb nem megnevezni. Ezek az éles elméjük elapadtak és elenyésztek. A föld színén. Újra megjelentünk, közben hol tiszta, hol hamisított nyomokból felfedtük – és magunkba nyeltük létüket. Mindaz, ami történt, könnyen válhat a rosszindulat áldozatává, és a vedelése is.

Kénember! Szőlőkorú ember!

Az írás: egyeseknél borzasztó figyelmetlenség. Számunkra: magából a sziklából merített vér szulákja; szulák, mely egy, végül összeálló élet fölött nőtt; szulák, mely nem bizonyíték semmire.

Ahogy a számba vett napok eluralkodnak, a végtelen palatábláján megtelepszik a leírt szó. Nem vall, mielőtt belepné a por, de válaszol. Két, átható gőz között.

Én nem hagyom el szavaimat, bennük maradok, közel a dokkhoz, hol századom hajóit javítják. A hamuember pedig, a kikapcsolódás mintaképe, majd máshova megy.

Azok az események, amelyeket mi érlelünk, nem hoznak többet, nem érdemelnek többet, ugyanolyan vakok, mint amelyeket az ostoba természet balsorsának legrosszabb hónapjaiban ró ki magára.

Emlékezetem nyílt seb, hol mindaz, mi elmúlt, ellenáll annak, hogy jelennek tűnjék. Vérzik, ha mégis rákényszerül; így pedig még egy anyamacska sem ismerné fel vérző kicsinyeit.

Ahol mi voltunk, ahol hidakat vertünk, és olyan szigeteket alapítottunk, melyeken sem lakók, sem vendégek nem lennének – hullámok járnak. Ilyen sors jut a feldühödött költőknek, kik az előrelátás és az előkészületek terén képesek minőségi munkára.

A személyvesztők, akik már nagyon szeretnék, hogy hatalmuk legyen fölöttünk, behatolnak a tengelice agyába és feltúrják azt.

A napnak – bármilyen nagy fecsegő is – semmivel sincs jobb sora az űrben, mint árnyékunknak a földön. Bukott címer. Egyedül van. Az ürülékét ette. Egyedül van, miként az ember. Ősi ellenség. Körmét vájja ellenségei kenyerébe.

VARGA MÁTYÁS FORDÍTÁSA

Rozgonyi Iván

KÉT SZÓ KÖZÖTT

Papp Jánosnak

A felhők közt pont: apró repülőgép,
mely kondenzcsíkot húz – vagy bujdokol,
hogy úti célján rejtve eltűnjék
– nem ködbe szúr két szó között a toll?

Mint pingpong-asztalon pattogva labda:
vonzás-taszítás mágnesén repül;
a zöld mező hálót feszít alatta
és ugrató kéz csap le rá felül.

Fölszáll-leszáll a szavak kifutóján,
amely a földön szőnyeget terít;
közbul – a hang határán áthatolván
– robbantja fent a titkok termeit.

Ez rázza fel: „mi volt e csend?!” – az embert,
ha jó színész tagolja majd a sort:
„hisz meg sem állt!” – Míg hanggal újra megtelt,
madár, szavak közt, röptével dalolt.

DO

Virágozz, váza csendje! – park
a padlón. Üzletből hozom
a színt, a rajzot: holmi dalt
– lélegző rajz a liliom.
Skálázó vízben cé: virág,
magasság, cél. Biztasd tovább!
– sarokban is kert közepén.
A bimbók közt van több kevély,
ragyogó kürt is. Vedd, zenélj
magadban. Némán, ahogy én.

A kynikus hős

(JAROSLAV HAŠEK: ŠVEJK, A DERÉK KATONA)

Második, befejező rész

PETER STEINER

Korábban már megjegyeztem, hogy Diogenész játéka annak a képességnek köszönheti létezését, amely meg tudja kettőzni a jeleket, úgy tudja visszahajtani őket önmagukra, hogy megvilágítsa eltérő azonosságukat és/vagy tautologikus másságukat. Švejk játékában is felfedezhetjük ugyanezt a képességet. A hatóság bosszantásának legnyilvánvalóbb példája az, amikor rögzült, végleges értékrendszerhez kapcsolt kifejezéseket a szokványostól elérő kontextusba helyezve átfogalmaz. Amikor a jogi beszámíthatóságának megállapítására kirendelt elmeorvos-bizottságot hazafias üdvözléssel köszönti, a bizottság a következő megállapítást teszi jelentésében: „Alulírott törvényszéki orvosszakértők a teljes gyengeelméjűség és vele született kretenizmus állapotában találták a fentnevezett bizottság elé utalt Josef Švejkot, miután az »Éljen I. Ferenc József császár« szavak hangoztatása kellőképpen megvilágította Josef Švejk elmeállapotát, és tökéletesen elegendő volt notórius hülyévé nyilvánításához”. Amikor hírt vesz az éppen bejelentett hadüzenetnek, a letartóztatott Švejk hasonlóan hazafias kitérést produkál, miközben a rendőrkapitányságra kísérik: „Sokáig éljen Ferenc József császár! Ezt a háborút megnyerjük”, ezzel kisebb csődületet vált ki, másfelől pedig a rendőrtiszt rosszindulatú iróniának értelmezi szavait.

A nem megfelelő módon használt rögzült kifejezéseknek nem kell feltétlenül kimondottan ideologikus tartalommal rendelkezniük, hogy játékos erejük megnyilvánuljon; az a fontos, hogy csak bizonyos helyzetekben legyenek alkalmazhatók, másokban viszont semmiképp. Ennek jó példája Švejk udvarias gesztusa, amikor a rendőrségi zárkában cellatársával szemben fenn próbálja tartani az érkezési sorrendet. „A folyosón súlyos léptek hangzottak fel, a zárban kulcs csikordult, az ajtó kinyílt, és egy rendőr Švejk nevét kiáltotta. – Engedelmet – mondta Švejk lovagiasan –, én csak déli tizenkét óra óta vagyok itt, ez az úr pedig itt van már reggel hattól. Nekem nem olyan sietős a dolgom”. Hasonló eset Švejk sajátos aggodalma is, amikor (miután a rendőrkapitányságon bűnösnek vallotta magát az összes ellene felhozott vádban), a kihallgató tiszt közli vele: „Reggel magát a büntetőbörtönságra viszik.” „Hány órák, nagyságos uram? Nehogy, isten őrizz, elaludjak”. Ebbe a kategóriába tartoznak azok az esetek is, amikor Švejk „tévesen” alkalmazza a formális katonai parancsokat, például amikor egy tábornok megjelenésére vigyázt vezényel a latrinán.

A cikk első részét januári számunkban olvashatták.

Voltaképpen épp ez a képesség: az ismétlődő jelek identitásának megváltoztatása különbözteti meg Hašek regényében a jó fiúkat a rosszaktól. Az utóbbiak közül legjellegzetesebb Friedrich Kraus von Zillergut ezredes, akinek mondandója összefűzött tautológiákban merül ki, mint például „A könyv, uraim, több különbözőképp felvágott és sokféle formátumú papírból áll, amit telenyomtatnak, összeraknak, egybefűznek és összeenyveznek. Igen. Tudják, uraim, mi az enyv? Az enyv egy ragasztószer.” A Švejk költői igazságszolgáltatása keményen bánik el az ilyen önisméltéssel: az ezredest elüti egy autó, amikor (Diogenész idéző módon) megkísérli szemléltetni „a hátsó oldala” definícióját, miszerint azt „nem láthatjuk a járdáról, aminthogy ezt rögtön tapasztalni fogjuk, ha lelépünk az úttestre”. Vele szemben állnak az olyan szereplők, mint Marek egyéves önkéntes, aki az általa szerkesztett *Az állatok világa* című folyóirat lapjain kreatív módon feszegeti az állatrendszertan szűkös kereteit, magára vonva a tudomány képviselőinek haragját; vagy mint Katz tábori lelkész, a katolikus rituálé nem éppen kanonikus elővezetője.

Hašek szövegének egyik legszembeötlőbb stilisztikai sajátossága a Švejk és más szereplők által elmondott történetek bősége. E tekintetben a regény nagymértékben különbözik Diogenész életének Laertius-féle előadásától, ahol a narrativitás a feltétlenül szükséges minimumra korlátozódik. Švejk történetei számos funkciót ellátnak a könyvben, némelyikre később még visszatérek. De mint a más szereplők által mondottak kommentárjai vagy parafrázisai, „átkontextualizáló” eszközként szolgálnak. E tekintetben tipikus Švejk válasza a takarítónője, Müllerné által hozott hírre, mellyel a regény kezdődik: „Hát megölték a Ferdinándot” [az eredetiben „a mi Ferdinándunkat”]. „– Melyik Ferdinándot, Müllerné? – kérdezte... – Két Ferdinándot ismerek. Az egyik a Průša drogista szolgálja, tudja, aki egyszer megivott tévedésből egy üveg hajszeszt, aztán ismertem még a Kokoška Ferdinándot, amelyik a kutyapiszkot szokta összeszedni a házakból. Egyikért se nagy kár”. Švejk félreértését alighanem a Müllerné által használt birtokos szerkezet, „a mi Ferdinándunk” okozza, amely csehül egyaránt utalhat a Ferenc Ferdinánd főherceg iránti lojalításra (Müllerné szándéka szerint) és valami Ferdinánd nevű, közeli ismerősre (Švejk interpretációjában). De bármi is váltsa ki, Švejk kérdése olyan analógiát hoz létre, melynek retorikai hatása összevethető a kynikus anekdotával, melyben Diogenész közvetlenül Nagy Sándor után mutatkozik be.

Számos példát hozhatnék még Švejk nem azonos ismétléseire (a szónoki kérdéseket például állandóan félreérti), de ez nem sokat tenne az eddig elmondottakhoz. Inkább azt mutatom be, hogy a Hašek regényében használt játékos eszköz hogyan hatol a társadalmi rendszer szívéig, elsöpörve még a lehetőségét is, hogy a derék katona beilleszkedjék a struktúrába. Hangsúlyoznom kell, hogy a kései kynikus számára sokkal nagyobb problémát jelent ellenállni a vonzó kooperatív értékeknek, mint görög elődje számára. Amikor Diogenész „világpolgárnak [kozopolitosz]” nyilvánította magát, egyértelműen kivált az athéni társadalomból, s választását a *Polisz*, úgy tűnik, tiszteletben tartotta. Noha ez igencsak távol állt a „jó fiúktól” elvárható magatartási normáktól, Laertius egyetlen keményebb intézkedést sem említ, amelyvel az athéniak elhatározásának megmásítására próbálták volna rábírní. A modern állam viszont, mint fentebb már említettem, összehasonlíthatatlanul féltékenyebb az alattvalóira, és számos intézményt tart fenn, melyeknek feladata az együttműködésre kevésbé hajlamos egyének engedelmes állampolgárrá szelídítése. A folyamat, finoman szólva, korántsem mindig zökkenőmentes, és alanyainál igen gyakran idéz elő hasadt személyiséget, mivel pszichéjükben tovább tágítja a szakadékot a társadalmi és a személyes identitás között.

A két identitás közötti feszültség Hašek regényében végig szembeötlő. Az állam folyamatosan szemmel tartja polgárait, nem hűtlenek-e a császársághoz, nem akarnak-e szimulálással kibújni a katonai szolgálat alól, mi több, nem állnak-e az ellenség szolgálatában. Az állam gesztusai tükrözik a polgárok elégedetlen tudatállapotát: titkosrendőrök hadát alkalmazza az igazság kiderítésére. Alighanem innen ered, hogy a csehek között Švejk a kettős identitás mestereként népszerű: agyafúrt lógós, aki a buzgó hazafi mezében tetszeleg. Ez az olvasat – széles körű népszerűsége ellenére – két ok miatt sem kielégítő. Először is elmosza azt a finom választóvonalat, amely a cinizmus és kynizmus, vagyis a közösségi normákkal való önérdékű, immorális, haszonelvű büvészkedés és a normán kívüli, amorális, alig meghatározható célú szabad játék között húzódik. Másfelől – s ez még fontosabb – a teljességgel egyértelmű interpretáció megöli ezt a szöveget. Ha képesek vagyunk megfejteni a főszereplő identitásának rejtélyét, a regény abban a pillanatban ellaposodik. Mert Švejk, mint *homo ludens* a puszta létezésével kizárja az egysíkú identitás elvét, azaz, hogy önmagamat ismétlem, nem identikus helyettesítők végtelen sorozatával helyettesíti.

E szempontból tehát Hašek regénye a téves azonosítások véget nem érő történeteként olvasható: a főhőst állandóan valaki másnak nézik. Értelmetlen lenne elősorolni itt Švejk valamennyi színváltozását. Alighanem elegendő megemlíteni teljességgel indokolatlan válaszát a két katonára érdeklődésére, akik a várbeli fogdából Katz szállására kísérve megkérdezik tőle, miért kell a lelkészhez mennie: „– Gyónni – mondta Švejk könnyedén –, mert engemet holnap felakasztanak. Mindig így szokták csinálni, és ezt úgy hívják, hogy lelki vigasz”. Az örök, mondanom sem kell, fenntartás nélkül hisznek neki. E beszélgetés alighanem újabb jelentésszerűt gazdagítja Kosík meséjét a két Josef találkozásáról a Károly hídon: egyiküket kivégezni viszik, a másik pedig emennek a sorsát tettei. De gyakorlati szempontból Švejk kijelentésének semmi értelme.

Semmiféle haszna nem származik ebből az alakoskodásból, hacsak nem a bolondozás tiszta öröme.

Ez a példa, hogy pontosak legyünk, a személyes érdekű tréfa és a rendszer aláásása között van valahol félúton. A katonai kísérlet az állam kinyújtott karja, ám a Švejk magánügyei iránti érdeklődéssel a katonák átlépik hatáskörüket. Ahogy ez megtörtént, Švejk már könnyedén viszi őket kísértésbe, nem tudnak ellenállni némely alkoholtartalmú italok fogyasztásának, s kapatos állapotukban lemállik róluk a hivatalos szerep. De vannak más jelenetek is a regényben, ahol a társadalom építményének alapjait kezdi ki a bizonytalanság, hogy Švejk tagja-e valamilyen meghatározott embercsoportnak, vagy sem. E tekintetben emlékeztet az az eset, amikor Švejket a front felé tartó menetszárad szállásmestereként előreküldik egy faluba, s neki sikerül az osztrák csapatok fogságába esnie.

Délután Švejk egy kis tóhoz ért, s ott meglátott egy szökött orosz hadifoglyot, aki a tóban fürdött, s ahogy észrevette Švejket, kiugrott a vízből és azon meztelen futásnak eredt.

Švejk kíváncsi volt rá, hogy állna neki az orosz egyenruha, amely ott hevert a szomorúfüzek alatt, így hát levetkőzött, és felvette a szerencsétlen meztelen hadifogoly orosz egyenruháját, melynek tulajdonosa az erdőn túli faluban elszállásolt hadifogoly transzportból szökött meg. Švejk szerette volna alaposan szemügyre venni magát a víz tükrében, s ezért addig sétált a tó gátján, amíg rá nem talált a tábori csendőrök őrzárata, amely az orosz szökevényt kereste.

Minthogy a csendőrök magyarok, nem értik Švejk magyarázkodását, és „visszaviszik” az orosz hadifoglyok közé. A ruha teszi az embert: Švejk akarva-akaratlan átállt az ellenséghez. Ha igazi lógós volna, megtartaná orosz identitását, és hadifogolytáborban várná ki a háború végét. Ő azonban makacsul hajtogatja, hogy osztrák katona. Még egy mesét is kitalál, mely szerint „már többször hallotta, hogy kint a fronton néha kémszolgálatra használják az elesett ellenség uniformisait, és ezért próbáképpen felvette az otthagytott egyenruhát”. A tiszt azonban, akinek előadja a történetet, merev részeg, így nem is intézkedhet. De miután végül sikerül meggyőzni fogvatartóit, hogy ő osztrák alattvaló, történetét a visszajára fordítják, s az engedély nélküli identitáscsere hazaárulásnak minősül: szökevényként saját akaratából önkéntesnek jelentkezett az orosz hadseregbe (akárcsak maga Hašek), hogy felszabadítsa a cseh területeket a Habsburg uralom alól. Švejket hadbíró-ság elé állítják, és csak a dandárparancsnokságtól idejében érkező távirat menti meg az akasztófától.

A történet azt illusztrálja, hogy az egyenruha, mely könnyen elválasztható viselőjétől, korántsem egyértelmű jele a csoporthoz tartozásnak. Lehet a hovatarozás jelzője, de éppúgy lehet megtévesztő álruha is. A különféle (de sosem katonai) maszkabálók és jelmezes parádék társadalmilag szabályzott alkalmak, ahol kielégíthetjük játékos készletünk megjelenésünk megkettőzésére. Az állam azonban – elválasztandó a karneváli állapotot a hétköznapiaktól – nagyszámú szoros szemiotikai kelepécét fejlesztett ki, amelyek egyetlen identitásba kényszerítenek bennünket, és igen megnehezítik ennek megváltoztatását. Ezen eszközök közül kettő játszik igen fontos szerepet Hašek re-

gényében: a személyi iratok, valamint a katonai eskü, melyeknek megkötő erejét a derék katona valahogy mindig kijátssza. Hogy csak egy példát említsek, Švejk „budějovicei anabázisának” kezdetét és végét egyaránt az a tény idézi elő, hogy személyi iratai felettesénél, Lukáš főhadnagynál vannak. Nélkülük nem tud vonatjegyhez jutni (ami csak a papírokkal rendelkező katonának jár), s így kénytelen gyalog útra kelni az egységéhez, minek következtében le is tartóztatják, mint osztrák álruhába bújt orosz kém.

Alighanem a katonai eskü a legmarkánsabb szemiotikai eszköz, amellyel egymástól különböző alanyokra egységes identitást kívánnak rákényszeríteni, s ily módon teljességgel szemben áll a kynikusok anarchikus szabad játékával. Ez egy ritualizált ceremónia, melynek során az emberek (többnyire férfiak) megtagadják személyi jogaik többségét, továbbá hűséget és engedelmisséget ígérnek egy olyan intézménynek, mely bántódásnak teheti ki őket, s melyhez gyakran egyáltalán nem is akartak csatlakozni. S ami még fontosabb: az eskütétel egyszeri aktus abban az értelemben, hogy súlyos büntetés terhe mellett nem lehet megismételni másik hadseregben, hacsak az eredeti eskütétst végző haderő meg nem szűnik létezni, vagy a törvényes hatóság fel nem oldja az eskü hatályát. Úgy tűnik tehát, nem teljesen véletlen, hogy Hašek szövege homályban hagyja Švejk esküjének kérdését. Lukáš főhadnagynak egy ponton eszébe jut, hogy „amikor az egész menetzászlóalj letette az esküt, Švejk, a derék katona nem vett részt az ünnepélyes aktuson, mert akkor épp a hadosztálybírószágon ült”, és ettől hisztérikus nevetés tör rá. Másfelől, amikor az orosz egyenruha viseléséért hazaárulással vádolják, Švejk azzal védekezik, hogy ő nem követhetett el ilyen bűnt, mert „a magunkfajta hadi-nép hűséget esküdött a császár öfelségének”, és Smetana híres operájából idézve hozzát teszi: „én mint igaz ember álltam eskümet”. Nem tudhatjuk, vajon Švejk nem a háború előtti katonai szolgálatára céloz-e, amelynek kezdetén minden valószínűség szerint esküt kellett tennie. És abban sem lehetünk biztosak, felold-e valakit *de jure* az esküje alól, ha „egy különbizottság hivatalosan hülyévé nyilvánította”.

Hašek szövege azonban tartalmaz egy másfajta (sok tekintetben az eskütételre emlékeztető) törvényi eljárást is, amelynek természeténél fogva az lenne a feladata, hogy véget vessen Švejk féktelen játéknak az identitásokkal. A második fejezet (*Švejk, a derék katona a rendőrkapitányságon*) során így írja alá a vallomását:

– Törödelmesen bevall mindent?
Švejk ráemelte jóságos kék szemét a környékre-
len férfiúra, és lágyan így felelt:
– Ha azt tetszik parancsolni, hogy valljam be,
nagyságos uram, akkor bevallom, mit árthat az nekem.
De ha azt tetszik mondani: „Švejk, ne valljon be semmit”,
akkor én kaplózni fogok az utolsó lehetetemig.

A szigorú úriember beírt valamit az aktába, majd átadta a tollat Švejknek, s felszólította, hogy írja alá.

Švejk pedig aláírta Bretschneider feljelentését és a következő függelékét is:

Minden vád, amit a fentiekben felhoztak ellenem,
való tényeken alapszik.

Josef Švejk

Miután aláírta, megint a szigorú férfiúhoz fordult:

– Alá kell még írni valamit? Vagy jöjjenek vissza holnap reggel?

– Reggel magát a büntetőbírószágra viszik – hangzott a válasz.

Vajon mit jelent egy vallomás aláírása? A legtágabb értelemben az aktus akarati és szemiotikai összetevőiről beszélhetünk. Ha a törvény megsértésében a kompetitív értékek erőteljes előnyben részesítése jelenik meg, akkor a rendőrséggel való önkéntes együttműködés (hiszen a vallomás aláírása éppen ennek a záloga) az ellenkező irányba való elmozdulást, vagy az erre való hajlandóságot jelzi. A bűn megvallása az egyén első jeladása a hatóságnak, hogy kész visszatérni a társadalomba, akár büntetés árán is. Szemiotikai szempontból a rendőrségi jegyzőkönyv aláírása, akár egy eskü, megismételhetetlen esemény, mely az aláírótól egyértelmű, törvényes köztársaság révén végleg a bizonyítékhoz köti, olyan esemény, amely kizárja a tények további átértékelését. És a bizonyíték hitelessé válik általa, mert az aláírás egyetlen személy kizárólagos, meghamisíthatatlan index-jele, amely magához a vallomáshoz csatoltan valóságos fizikai kapcsolatot létesít a dokumentum és aláírója között.

Az aláírás ezt a normatív funkciót tölti be a társadalomban, és Švejk, mint a regény egy másik jelenetéből megtudhatjuk, pontosan tudja is ezt. Háború előtti szolgálata során Švejket rendszeresen gyötörte egy Schreiter nevezetű továbbszolgáló törzsoficer. A bosszú órája akkor jön el, amikor Švejk őrszolgálatban van, és egy közeli falon észrevesz egy feliratot, miszerint „A zupás Schreiter egy marha”. Minthogy e megállapítás tökéletesen egybevág a tárgyról vallott nézeteivel, Švejk odakanyarítja az aláírását. Ez nem kerüli el az éber tisztelhettes figyelmét, ám az általa kezdeményezett nyomozás valami sokkal súlyosabbat is feltár: Švejk aláírása közlében egy másik, veszedelmesen pacifista tartalmú felirat is látható. Švejk azonnal a körzeti hadbírószágra küldik, ahol írásszakértők segítségével próbálják kideríteni, melyik felirat származik Švejktől, melyiket hitelesítette kezégyével. „Az egész anyagot elküldték Bécsbe, és a végén az lett belőle, hogy azok a feliratok nem az én kezemtől vannak, az aláírás pedig az enyém, amit be is vallottam, és ezért hat hétre vagyok ítélve, mert aláírtam magamat, amikor őrségen álltam, és miközben aláírtam magamat a falra, nem őrizhettem a raktárt”.

Švejk ebben az esetben azért menekül meg, mert aláírása, hogy úgy mondjam, épp a két felirat közötti résbe került a falon. E rés miatt nem tudták eldönteni a hatóságok, hogy aláírása egy tisztelhettes kigúnyolását szolgálja-e, vagy a passzív ellenállásra való felszólítást, netán mindkettőt, vagy egyiket sem. Ugyanakkor a rendőrségi vallomás aláírása a pontozott vonalon minden efféle kételynek véget vet, s ezúttal úgy tűnik, szembe kell néznie az antiszociális viselkedése miatt kiszabandó büntetéssel. Az aláírás fogalma azonban távolról sem olyan problémamentes, mint azt a józan ész sugallná. Austinnal folytatott vitájában Derrida meggyőzően érvel amellett, hogy „ahhoz, hogy működőképes, tehát olvasható legyen, az aláírásnak megismételhető, utánosztható, lemásolható formával kell rendelkeznie; elválaszthatónak kell lennie létrehozásának

egyedi, jelenbeli szándékától.¹⁾ Más szóval: amíg az aláírást jelnek tekintjük, jelentettségével való kapcsolata sohasem lehet teljességgel áttetsző. Nemcsak arról van szó, hogy különféle a mögötte rejlő célok, hanem arról is, hogy frott formája miatt az aláírás mindig meghaladja az őt létrehozó közvetlen kontextust, s így el is homályosítja az eredeti szándékot. E fenntartást szem előtt tartva térjünk vissza Hašek szövegéhez.

Švejk és a felügyelő dialógusában a legmegdöbbentőbb a derék katona viselkedésének következetes helyénvalótlansága. A jogi eljárás még a platóni ideákra épített társadalmakban sem más, mint szabályozott küzdelmi szituáció: az egyéntől elvárják, hogy (a törvény határai között) bizonyítsa: kompetitív legyen a gáton. Švejk azonban meglepő módon kooperációtól váltóztatja a versengést, mi több, egyértelmű meghódolással. Ha Josef K. így viselkedne, a per egyetlen fejezetből álló novellává rövidülne, reggeli letartóztatással és esti kivégzéssel. Švejk a felügyelőt tekinti a legmagasabb hatóságnak, s csak egy kérdése van: vallani vagy nem vallani? S amikor átnyújtják neki a tollat, nemcsak aláírja a jegyzőkönyvet, de azt is felajánlja, hogy aláírását bármely dokumentumon szívesen reprodukálja, amelyet a rendőr erre megfelelőnek tart. De vajon egyenértékű-e Švejk aláírása azon bűnök beismerésével (hazaárulás, öfelsége és a császári uralkodóház meggyalázása, elismerően nyilatkozott a Ferdinánd öfelsége meggyilkolásáról, bujtogatás), melyeket a terhére rónak?

Mint a regény illusztrálja, ez teljességgel a kontextustól függ. A rendőrkapitányságon a felügyelő előtt Švejk vita nélkül elfogadja a bizonyítékokat. A büntetőbírószágon a tanácsos úr előtt, aki az aláírást elválasztva látja „létrehozásának egyedi, jelenbeli szándékától”, ez nem olyan biztos. Egyik első kérdése, hogy alkalmaztak-e kényszerű Švejkkal szemben. A különös válasz megindítja: „Hová tetszik gondolni, nagyságos uram! Én magam kérdeztem tőlük, hogy írjam-e alá, és amikor azt mondták, hogy írjam, én rögtön engedelmkedtem. Csak nem fogok veszekedni velük a saját aláírásom miatt? Azzal egészen biztos, hogy semmit se használtam volna magamnak. Rendnek kell lenni.” A jegyzőkönyv aláírásával Švejk szándéka (ha van itt értelme a szónak) nem az volt, hogy hitelesítse a dokumentumot, hanem, mint mondja, hogy fenntartsa a rendet. Mégis épp ezzel sikerül aláásnia az egész eljárást, s ez ismét Diogenészhez, a pénzhamisítőhoz hozza közel Švejket. Mert Švejk ezúttal is hamisít: saját aláírását hamisítja meg, s ezzel jogilag értéktelenné teszi.

Akárcsak Diogenész, Švejk is legendába illő módon ússza meg a dolgot. A tanácsos hallgatja egy darabig, majd levonja a következtetést, hogy Švejk nyilvánvaló gyengeelméjűsége okán nem felelős a tetteiért, s a derék katona börtön helyett a bolondokházában köt ki. Hogy megmutassak még egy utolsó analógiát a görög kynikusussal: ismét a szójáték az az eszköz, amely a törvény megkerülésének eszközzé válik. Hogy képet nyerjen Švejk elmeállapotáról, a tanácsos így érdeklődik: „És magán, Švejk úr, nem törnek ki néha olyan... rohamok?” A válasz: „Nem, kérem, csak egyszer volt, hogy majdnem kitorstem a nyakamat, amikor egy automobil nekem jött a Károly téren, de annak már nem is tudom, hány éve”. Ez az utolsó kérdés.

A tanácsos úgy dönt, ilyen rémes viccre csak egy megbomlott elme képes, s az orvosszakértőkhöz utalja az ügyet.²⁾ És ismereteink magasából letekintve észrevehetjük, hogy Švejk szó szerint figyelmeztette a rendőrfelügyelőt az ügy illetén kimenetelére, amikor megmondta, hogy egy vallomás nem árthat neki. S lám, nem is ártott!

Az eddigiekben megkíséreltem bemutatni a közeli rokonságot Švejk és görög elődje, Diogenész között. Kifejtetem, hogy az önállóság/önellátóság elvéhez való ragaszkodás a kynikus hős ellenállásának legfőbb eszköze az őt beolvastani kívánó társadalom nyomásával szemben. Megállapítottam továbbá, hogy a hatalommal és renddel szembeni kynikus kihívás egy játékos alapállásból ered, s a határtalan játék aláássa az identitás és az egyszerű önazonosság elvét. De arra is figyelmeztettem, hogy Diogenész és Švejk között nem abszolút az analógia. A modern társadalom olyan mértékben kifejlesztette a polgárai kooperativitását biztosító eszközöket, hogy a kései kynikusnak nehéz tárgyalásokban kell kivívnia szabad útját az ellenséges világban, s ehhez olyan retorikai stratégiákat kell alkalmaznia, amelyeket görög elődei boldogan nélkülözhettek. A jelen tanulmány utolsó részében ezt fogom részletesen kifejteni.

H

Hašek regényéről és Heller

A 22-es csapdájáról írt összehasonlító elemzésében J. P. Stern felvet egy érdekes kérdést: „vajon a prágai nyelvész-kör, amely oly nagy érdeklődést mutatott mindenféle irodalmi formabontás iránt, miért hagyta teljesen figyelmen kívül [Švejket], (csakúgy, mint Hašek prágai kortársait, Kafkát és Rilket?)” E hiányosság oka véleményem szerint a csoport általános tudományos érdeklődésében keresendő. A prágai strukturalisták elsősorban a nyelv grammatikai (ezen belül fonológiai, morfológiai, szintaktikai) sajátosságainak szentelték figyelmüket, s e szempontból Švejk nyelvi viselkedése teljesen hétköznapiak látszik. A nyelv tanulmányozói csak az utóbbi években irányították figyelmüket a magukban álló grammatikai formák helyett arra, hogyan kerülnek ezek alkalmazásra az egyedi beszédhelyzetben. A „nyelvhasználat nyelvészete”, ahogyan ezt az irányzatot gyakorta nevezik, erősen széttagolt mozgalom, számos, egymást kiegészítő csoportosulással, melyek némelyike sikerrel alkalmazta már elemzési eszközeit a Stern által említett szövegekre.³⁾ Diogenész és Švejk nyelvhasználatának összevetéséhez a H. P. Grice által kifejlesztett logikai megközelítést fogom alkalmazni.

A brit filozófus szerint a kölcsönös verbális aktus azért jön létre, mert résztvevői „valamilyen mértékben érzékelnek valamilyen közös célt vagy célok sorozatát, vagy legalább valamely közösen elfogadott irányt”, s így aktusukat a kooperatív elv (KE) vezérli: „A beszélgetésben való részvétele megjelenése helyén feleljen meg az adott kölcsönös verbális aktusban elfogadott közös célnak vagy iránytnak.”⁴⁾ Hogy a KE érvényesülni tudjon, a résztvevőknek négy általános beszélgetési maximát kell szem előtt tartani:

- Mennyiségi (Menny. M.) 1. Részvétele az elvártak megfelelően (az adott beszélgetés céljának megfelelően) legyen informatív.
2. Részvétele ne legyen az elvártnál informatívabb.

Minőségi (Min. M.)	1. Ne mondj olyasmit, amit nem gondolsz igaznak. 2. Ne mondj olyasmit, amire nincs megfelelő bizonyítékod.
Viszony (V. M.)	1. Légy releváns.
Mód (M. M.)	1. Kerüld el a kifejezés homályosságát. 2. Kerüld a kétértelműséget. 3. Légy rövid (kerüld a szükségtelen terjengősséget). 4. Légy rendezett.

Grice rendkívül óvatosan igyekszik elkerülni azt a benyomást, hogy „a baráti beszélgetés maximái” kimerítőek és mindenre kiterjedőek volnának. Megemlíti, hogy a beszélgetésben másféle (esztétikai, szociális, morális) maximák is megfigyelhetők, amelyek valamely sajátos cél felé képesek terelni a beszédet. Kifejti továbbá, hogy nem minden beszélgetést szentelnek teljes mértékben az információ minél hatékonyabb továbbításának, s a fenti maximákat ki kell tágítani, hogy a nyelv különféle stratégiai alkalmazásait is magukba foglalhassák. Végül pedig a négy maxima valamelyikének nem teljesülése nem vezet szükségszerűen a KE feladásához. Grice a maximák figyelmen kívül hagyásának négy lehetséges módját sorolja fel:

1. A beszélő csendben és észrevétlenül ÁTHÁG egy maximát. Ez esetben gyakran félrevezetővé válik.
2. KISZÁLL mind a maxima, mind a KE működéséből: megmondja, jelzi vagy engedi nyilvánvalóvá válni, hogy nem hajlandó az adott maximának megfelelően együttműködni.
3. UTKÖZÉSSEL kell szembenéznie: például képtelen teljesíteni az első mennyiségi maximát (legyen az elvárt mértékben informatív) anélkül, hogy megsértené a második minőségi maximát (legyen bizonyítéka arra, amit mond).
4. KIGÚNYOL egy maximát, azaz KIRÍVÓ módon elmulasztja a teljesítését. Feltételezve, hogy a beszélő képes teljesíteni a maximát, ehhez nem kell megsértenie egy másik maximát (nincs utközés), nem száll ki, továbbá megnyilvánulásában nyilvánvalóan nincs meg a félrevezetés szándéka, a hallgató különös problémával néz szembe: hogyan fér össze a beszélő megnyilvánulása azzal a feltételezéssel, hogy ő is egészében szem előtt tartja a KE-t? Ez a situáció igen gyakran teret enged a társalgási beleértésnek [implicature], s ha a társalgási beleértést ilyen módon hozza létre valaki, azt úgy nevezem, hogy KIHASZNÁLJA a maximát.

Azt hiszem, nyilvánvaló, milyen nagy a különbség a maximák megsértésének első két és második két módja között a KE-hez való viszonyukat illetően. Az áthágás rejtett, a kiszállás nyíltan helyezi hatályon kívül a KE-t. Ugyanakkor az utközés és a kigúnyolás inkább megkísérlé fenntartani. Ha a beszélő képtelen kielégíteni egy maximát, annak oka egy másik maximához való állhatatos ragaszkodás. A maxima kigúnyolásának esete pedig Grice szerint egyáltalán nem a kommunikáció végét idézi elő, hanem más eszközökkel való folytatását. A beszélő által a hallgatónak átadni kívánt üzenet nem az, amit megnyilvánulása kimond, hanem amit implikál. Mint Grice kifejti, ennek jellegzetes esete az ironia. Ha A. egy közeli ismerő-

séről, X.-ről, aki nemrégiben valami aljasságot követett el, olyan hallgatóság előtt, mely tudatában van e ténynek, kijelenti, hogy „X. kiváló férfiú”, a hallgatók feltételezni fogják, hogy „A. alighanem valami olyan állítást kíván közvetíteni, amely különbözik az általa kinyilvánítottól. Ennek valamilyen nyilvánvaló viszonyban kell állnia az általa kimondottal; a legnyilvánvalóbb kapcsolódó állítás a kinyilvánított állítás ellentéte”. S a retorikában járatosak A. szavaiban fel fogják ismerni a litotézis nevű alakzatot, amely állítással fejezi ki a tagadást és fordítva.

A beszélgetés Grice-féle modellje az általános emberi viselkedés racionális és céltudatos szemléletében gyökerezik. Ezt ő nem is titkolja, amikor így ír: „Szeretném bebizonyítani, hogy a KE és a maximák szem előtt tartása a következő gondolatmenet alapján értelmes (racionális): akinek fontosak a beszélgetés/kommunikáció központi céljai (információ átadása és fogadása, mások befolyásolása és mások általi befolyásoltatás), az megfelelő körülmények esetén feltétlenül érdekelt az olyan kölcsönös verbális aktusban való részvételben, mely kizárólag azzal a feltétellel lehet eredményes, ha egészében a KE-hez és a maximákhoz igazodik”. Az összkép azonban sokkal kevésbé áttetsző, ha a résztvevők olyan beszédhelyzetbe kerülnek, melyben a szándékok nem annyira közvetlenek és konstruktívak, mint a Grice által felvázolt helyzetben. Vegyük csak például azt az esetet, amelyet Grice állítás-trópusként, egy beszélgetési maxima kihasználásaként eleméz. Néhány gondolkodó meggyőző módon bebizonyította, hogy az ironia nem annyira beszédalakzat, sokkal inkább egy radikálisan szkeptikus alapállás a világgal szemben. Kierkegaard éppen ezt fejti ki a Szókratészről szóló tanulmányában. De vajon melyek a szkeptikus központi céljai, amikor kölcsönös verbális aktusba elegendik, s vajon hasznára válik-e diszkurzusának a KE és a beszélgetési maximák szem előtt tartása?

David Holdcroft mélyenszántó esszéje, *Az ironia mint trópús és mint beszéd mód* (folyamatos hivatkozásokkal Grice-ra) megkísérli megválaszolni ezt a kérdést. Kierkegaard állításából indul ki, mely szerint a szókratészi párbeszédekben jelen lévő tiszta negativitás szabályszerűen alássa a vitapartnerek érveit, anélkül, hogy saját álláspontjára utalást tenne. Miután Grice ironiakonceptióját, mely szerint a megnyilvánulás kimondott és implikált tartalma egymás ellentéte, összeveti Szókratész felforgató ironiahasználatával, Holdcroft így ír: „Ha P és nem P között kell választani, az ironikus elme visszautasítja a választást, ehelyett annak szenteli magát, hogy kimutassa ellenfele P mellett érvelésének gyöngéit.”⁶⁶ E tevékenysége során Szókratész olykor kihasznál egy-egy beszélgetési maximát, de Holdcroft szerint beszéd módja nem ettől válik ironikussá. A szókratészi ironia forrása az a szakadék, mely a maximák következetes betartása, valamint a beszélgetés értelmes és kölcsönösen előnyös kimenetele és az egész KE iránti látens közömbösség között húzódik. Holdcroft így folytatja: „De minthogy a KE szelleme iránti ki nem nyilvánított elkötelezettség ugyanakkor az egymásnak adott válaszok sorozatát szabályzó maximák iránti szigorú elkötelezettséggel párosulhat – hiszen a destruktív kérdés az ironikus elme egyik legfőbb fegyvere –, igen nehéz felfedezni azt a ténytet, hogy az illető nem elkötelezett a KE szelleme iránt. Ezért lehet egyszerre felforgató, destruktív és éktelenül bosszantó”.

Holdcroft elemzésének fontossága esszém szempontjából nyilvánvaló. A kynikusok, úgy tűnik, radikalizálták Szókratész szkepticizmusát, megfosztották az udvariasság mázától. A kompetitív *arété* bajnokai nem láttak okot, hogy elrejtsek a kooperatív kommunikációval szembeni érzéseiket, legyen az verbális vagy nem-verbális. Még az is kétséges, hogy filozófus-kutyánk éles apoftegmaí és anekdotái kommunikációnak tekinthetők-e egyáltalán. Orvlövész-megjegyzések az elhagyott csatatérről, vajmi kevés együttérzéssel a megcélzottak iránt. S amikor Diogenész megdicséri azokat, „akik házasodni kívántak, de visszaléptek, akik utazásra készültek, de sosem bontottak vitorlát, akik a politikába akarták ártani magukat, s mégsem tették meg”, akkor sem tesz mást, csak antiracionalista módon ünnepli a játékszerű, nyíltan céltalan viselkedést.

Mint hogy a kynikus beszélgetőket egyáltalán nem a KE tiszteletben tartása készíteti szólásra, szabadságukban áll olyan módon megszegni a beszélgetési maximákat, ahogyan kedvük tartja. De ha közelebbről szemügyre vesszük Laertius Diogenész-portróját, mégis megfigyelhetünk valamiféle különbségtételt e tekintetben, amely, mint a későbbiekben kifejttem, fontos különbséget jelent a görög prototípus és cseh változata között. Miután nagysága éppen abban állt, hogy „kortársaira szórta megvetését”, nem csodálkozhatunk rajta, hogy Diogenész egyáltalán nem törekedett csendben és feltűnés nélkül megsérteni a maximákat. Beszédére a maximák ütközése sem volt jellemző, minthogy ez elkötelezettséget feltételezne valamelyik maxima iránt. Ezek szerint a kiszállás és a kigúnyolás lehet az a két ok, amelyek miatt Diogenész beszélgetései grice-i szempontból rendhagyónak tekinthetők.

A Diogenész maxima-kimerítései által létrehozott beleértések egészen különlegesek. Emlékezzünk vissza a fentebb már említett anekdotára a kynikus és Nagy Sándor találkozásáról, amikor a király (a modern politikusokból olyannyira hiányzó nagyvonalúsággal) felszólítja Diogenészt, kérjen tőle bármilyen kegyet. A válasz, „ne állj el a napot”, a V. M.-et gúnyolja ki, hiszen nyilvánvalóan nincs köze az uralkodó ajánlatához. Az implikációban azonban megjelenik a filozófus vágya, hogy kiszálljon nem csupán a beszélgetésből, de az egész Sándor által képviselt hatalmi struktúrából. Az egyenes válasz, mint pl. „hagyj engem békén, tojok rád a kegyeiddel együtt” kétségkívül lényegretörőbb lett volna, de ez korántsem tett volna szert olyan hírnévre, mint az állítólag elhangzott körülírás.

Ez a példa, melyben a kigúnyolás valójában a KE-ből való kiszállást rejti magában, egyáltalán nem egyedülálló. Valójában a társalgási beleértések legtöbbje nem más, mint egyes személyek, vagy az athéniak összessége elleni közvetett sértés. Ezek kettős funkciót szolgálnak. Egyfelől megálázzák Diogenész kortársait, mint méltatlan lényeket és alacsonyabb rendű intellektusokat. Másfelől maró szellemiségük és verbális tökélyük révén emlékműveivé válnak a kynikus kimagasló jelenlétének a törpék világában. Az egyik híres anekdota, amely Laertius *Életrajzaiban* is több változatban szerepel, jól példázza ezt a diszkurzív stratégiát: egy nap Diogenész „meggyújtott fényes nappal egy lámpát, és mentében azt mondogatta: »egy embert keresek«”. Mondanom sem kell, ez a megnyilvánulás kirívó módon nem teljesíti a Min. M.-át, de beleértése Plátón következő

megjegyzéséből is kiviláglik: „Mekkora göggel kérkedsz, Diogenész, hogy mennyire nem vagy gögös”.⁷

Visszatérve Hašek regényéhez, nyilvánvaló, hogy Švejk verbális viselkedése sokkal bonyolultabb, s ezért sokkal nehezebben elemezhető, mint görög elődjéé. Merem állítani, hogy a derék katona lényegében sohasem száll ki a maximák működtetéséből. Ilyen szabályszegésre egyetlen példát találtam, azt, amikor Švejk megtagadja, hogy a körzeti hadbírószágon terhelő bizonyítékot szolgáltatson Lukáš főhadnagy ellen. „Megtagadta a diktált mondatok leírását [ami alapján kézírását össze tudták volna hasonlítani Lukášéval], arra hivatkozva, hogy az éjszaka folyamán elfelejtett írni”. Ütközés jellegű esetek gyakrabban előfordulnak a szövegben, de ezek is túlmutatnak azon az egyszerű problémán, hogy valamely beszélgetési maxima betartása miatt ne sértsünk meg egy másikat. Élénken illusztrálja ezt az orosz egyenruhás epizód végkifejlete, amelynek fentebb már szenteltem némi figyelmet. Miután a dandárparancsnokságról megérkezik a Švejk osztrák–magyar személyazonosságát bizonyító távirat, a hadbírószágon megkérdezik tőle, mi is történt voltaképp. Így magyarázza ki magát:

Aztán az őrnagy megkérdezte, hogy miért nem mondta el mindent [mármint hogy kíváncsiságból vette fel az ellenséges egyenruhát] a bíróság előtt kihallgatása alkalmával, mire Švejk azt felelte, hogy voltaképp senki se kérdezte tőle, hogyan került az orosz egyenruhába, mindig csak azt kérdezték: „Beismeri, hogy önként, minden kényszer nélkül vette fel az ellenség uniformisát?” Mivel ez igaz volt, ő nem mondhatott mást, mint azt, hogy „Persze – igenis – hogyné – úgy van – kétségtelesen.” Ezért utasította vissza felháborodva azt az állítást, ami a bíróság előtt hangzott el, hogy tudniillik ő elárulta császár öfelségét.

– Ez az ember tiszta hülye – mondta a tábornok az őrnagynak.

Švejk bíróság előtt adott válasza áthágja a V. M.-et, mert az általa betartott Menny. M.-mel ütköznek (részvétele ne legyen az elvártnál informatívabb). De vajon értelmes viselkedés ez? A tábornoknak az őrnagyhoz intézett megjegyzése azt sugallja, nem. Ám ha Švejk gyengeelméjű, talán nem a beszédében előforduló maximaütközésekről kellene beszélnünk, hanem inkább arról, hogy képtelen felogni, mi fontos a tárgyalás szempontjából. Ezt a gondolatot Mary Louise Pratt vetette fel néhány éve, azt fejtegetve, hogy a beszélgetési szabálysértések Grice-féle listája túlságosan szűk az irodalmi elemzés számára, s egy ötödik típus bevezetését javasolta, melyet „akaratlan hibának” nevezett el.⁸ A dologban az a bökkenő, hogy Hašek szövege nem nyújt elég fogódzót annak eldöntésére, vajon a derék katona szellemi visszamaradottsága hiteles-e, vagy csupán számos játékos identitásának egyike.⁹ Az olvasó ugyanabban a helyzetben találja magát, min a dr. Grünstein által meghívott orvosbizottság tagjai, akiknek „fele azt állította, hogy Švejk nem más, mint »ein blöder Kerl«, míg a másik fele közönséges gazembernek tartotta, aki gúnyt akar űzni a katonaságból”. Vagy más szavakkal: képtelenek vagyunk eldönteni, hogy Švejk miért mulasztja el a beszélgetési maximák teljesítését: akaratlan hibák ezek, vagy észrevétlen, leplezett áthágások a félrevezetés szándékával?

A következő két példa véleményem szerint kijelöli annak a területnek a határvonalait, ahol Švejk beszélgetési maximasértései működnek: tudatlanság és megrévesztés. Az első a derék katona pszichiátriai vizsgálatánál jelentkezik, ahol kérdéseket tesznek fel neki. „Nem tudja, hogy mi a Csendes-óceán legnagyobb mélysége?” – kérdezi a pszichiáter. „Azt kérem, nem tudom – hangzott a válasz –, de úgy gondolom, hogy biztosan nagyobb, mint a Moldvái a vyšehradi szikla alatt”. A józan ész azt diktálja, hogy e reakcióban Švejk elégtelen neveltetésének leleplezését lássam, ám irodalomtudósként akarva-akaratlan felfedezem benne a Menny. M. alattomos áthágását: a mennyiségi fogalmat viszonylagos értékkel helyettesíti. A másik szabálysértés akkor jelenik meg, amikor Švejk – immár sokadik alkalommal – ösztetűzésbe kerül Nemezisével, a civilben középiskolai történelemtanárnaként működő Dub hadnaggyal. „Dub hadnagy megint elment, s közben azt morogta: – Filippinél találkozunk. – Mit mondott? – kérdezte Švejktől Jurajda. – Semmi, csak randevút adtunk egymásnak valahol Filippinél [azaz Filip kocsijában – a ford.]. Ezek az előkelő urak rendszerint buzeránsok szoktak lenni”. Bár korántsem valószínűtlen, hogy Švejk járatlan a római történelemben, ez a hibája legalábbis irányított. Švejk rosszul tolmácsolja a hadnagy

megjegyzésének értelmét, de ez nem annyira akaratlan hibának, sokkal inkább a M. M. alattomos áthágásának látszik (ne mondj olyasmit, amit nem gondolsz igaznak), azzal a szándékkal, hogy rágalmatok terjesszen a hadnagy szexuális érdeklődéséről.

Ami a kigúnyolást illeti, várakozásunknak megfelelően ez a maximasértés leggyakoribb esete Švejk beszédében. A kirívó beszélgetési hibák hatalmas mennyisége és az általuk létrehozott beleértések változatossága eleve kizárja, hogy e tárggyal itt behatóbban foglalkozzam. Megjegyzéseimet ezért két megfigyelésre fogom korlátozni. Először: bár néhány alkalommal a derék katona a közvetett sértés vagy fenyegetés szándékával zsákmányolja ki a maximákat, ez egyáltalán nem jellemző a stílusára; közömbössége világosan megkülönbözteti az agresszív Diogenésztől. Másodsor: a Švejk beszédei által előidézett társalgási beleértések némelyike túllép e szereplő diszkurzív univerzumán. Eddig független személyiségként kezeltem a derék katonát, s nem egy nagyobb regénystruktúra részéppé válnak. De naivság volna nem észrevenni, hogy a svejki diskurzus gyakran a narrátor álláspontját hordozza. A beleértések ki-merítése egyike ezeknek a hasbeszélő technikáknak.

Hadd mutassak be egyetlen példát. Amikor Švejk elbúcsúzik barátjától, Vodička árkásztól, meghívja, keresse fel őt törzskocsijában, a Kehelyben. „– Hát akkor a háború után, este hat órákor – kiáltotta lenről Vodička. – Gyere

Ö V A L A T T

Munkát, kenyeret

HORVÁTH BÁLINT

Need a driver

Szeretem a rövid hirdetéseket. Igaz, a cím kicsit messze volt, hanem a koci a ház előtt! Majdnem olyan, mint az a gép a nájtrájdörböl, csak remélem, hogy nem beszél, mert azt azért sose bírtam, ha belepofáznak a vezetésbe. Háj, mondja vidáman a középkorú tulaj, heló, mosolygok vissza én is, kezét rázunk, mutatnám a jogsímat, de legyint, úgyse értené. Még egy kicsit mondja a magáét, közben az autóra mutogat, én meg bólogatok tovább. Végre elégedetten összecsapja a tenyerét, én előre, ő meg hátra ül.

Simán indulunk, egyes, kettes, rükevcr, héj, rázza erre meg magát, lehet, hogy mégis ért magyarul? Motorikusan le a kablappal, teszem próbára egy ösztintén jött bókka, de ő csak sztop-sztop, kiabálja, pedig nincs sehol egy fia tábla se. Én nem szeretem a veszekedős embert, meg különben sem vezettem még ilyen gyors kocsit, és nálam aranyszabály, hogy a jó sofőr menet közben az utat figyel. Ő aztán megbánva korábbi durvaságát, az arca elé kapja a karját, mint aki szégyelli, hogy kicsordulnak a könnyei. Megszánom ezt a hangulatembert, talán túl messzire ragadtam a szeretteitől, csinállok hát egy helyben fordulást: irány haza! Visszafelé pár másodpercet talán még javítok is, de ezt már nem láthatja szegény, mert egy kiáltás után hirtelen mély álomba zuhan. Csak a kapu előtt tudom magához téríteni, akkor viszont meg üveges szemekkel tapogatózni kezd, hohó, apukám, ugrok ki a kocsiból, ez nem volt benne a hirdetésben!

Nem mintha amúgy bajom lenne velük.

Biztos anyagi háttérrel rendelkező hölgyek várják jó megjelenésű, intelligens urak jelentkezését alkalmi kísérőnek rendezvényekre, társaságba

A hosszú hirdetéseket is szeretem. Mégis jobban tudja, mire vállalkozik az ember, még ha egy-egy feladat kissé időigényes is. Ezúttal már negyedszer értesített az iroda (az anyagom már jó ideje bent volt náluk), hogy ismét volna egy érdeklődő hölgy. Jelenjek meg a szokott helyen, kellemes időtöltést kívánnak, és siker esetén törölnék a függő ügyek közül.

Vélt rutinom a helyszínrre érve rögvest szertefoszlott korábbi kudarcaim kínzó emlékeitől. Izgalmamban még a szájsprémét is az asztalon feledtem, érkező partnerem szerencsére öngyújtónak nézte. Magam nem dohányzom, mentegetőztem, csak kínálás céljából hordok tüzet. Gáláns ember, biccentett a kokiéja mögül, melyből egy órán belül még kettőt rendeltem neki. Na és mit szól az emberekhez, kérdezte aztán elérzékenyülten, hát bizony, sóhajtottam én is. Mikor a taxitól a házához kísértem, a lépcsőfeljárón végre belémkarolt. Elégedett pillantása jelezte, erőnlétem a kedvére van (aznap vállig érő mandzsettát viseltem). Ha óhajta, sügta, ülünk még le egy csésze feketére nálam, hogy megbeszélhessük a jövőt.

Hölgyemnek eleinte nagy tervei voltak. Farsangtól pünkösdig majdnem száz eseményünk is volt, de akkor becsúsztott egy ostoba gikszter. Épp élő műsort néztünk egy jó hírű klubban, a szám végén pedig a görölök a vendégekhez jöttek. Egyikük pont az én ölembé huppant, mire, ahogy illik, perzsőt rendeltem neki. Eszembe se jutott, hogy kikézdjek vele, partnerem feldúltsága mégis leírhatatlan volt. Bántó szavaitól aludni se tudtam, nem is néztem felé legalább egy hétig.

Mikor felkerestem, azt mondta, kezdjük újra. De többé ne tegyek úgy, mint egy haszontalan kölyök. És eskümet véve vettem csak át az orchideát, mellyel kedveskedtem neki.

Nem mintha kifogyott volna az ötletekből. De lassacskán

inkább fél hétre, hogyha netalán elkésnék – felelte Švejk. És Vodička még egyszer odakiáltott, immár nagyon messziről: – Hat órára nem tudsz ott lenni? – Jól van, ott leszek hatra – hallotta Vodička a távolodó Švejk választát”. Nyilvánvaló, hogy ez az aggályos megbeszélés összeférhetetlen a „háború” szó szemantikájával. Vodička és Švejk észrevételül megsérti a Min. M.-et, hiszen ép ésszel egyikük sem veheti biztosra, hogy a háború vége után pontosan hatkor ott lesz a Kehelyben. Mégis úgy tűnik, hogy a beszélgetés résztvevői nem zsákmányolják ki a kigúnyolt maximát; ez a különleges szabályszerűség inkább a narrátor véleményét fejezi ki a háborúról. E nyelvi eszközzel Hašek megfosztja a háborút minden metafizikai jelentőségétől és jelentésétől; komolytalan, meghatározott idejű társadalmi eseménnyé degradálja (amilyen pl. egy focimeccs), amely után a nézők összegyűlnek kedvenc kocsmáikban a sör és a vídám társalgás élvezetére.

S van még egy diszkurzív stratégia, mellyel Švejk gyanútlanul feldúlja a beszélgetés résztvevői közötti normális viszonyokat: ellenállhatatlanul vonzódik a történetmeséléshez. Mint Pratt rámutat, a narrátor, mivel korlátlan ideig magánál tarthatja a szót, hatalmas előnyt élvez hallgatóival szemben. „Ha beleegyezünk, hogy a beszélő elmondjon egy történetet (mi, hallgatók), felfüggesztjük a szóláshoz való jogunkat egészen addig, míg a beszélő maga le nem mond róla (narratív kódjával)... A narratíva, ha

egyszer elkezdődött, minden más beszédaktusnál jobban ellenáll a többi résztvevő irányító szándékának”. Korábban már említettem, hogy Švejk történetei számos funkciót betöltenek a könyvben; a szó magánál tartása e funkciók egyike.

A történetek mesélése alighanem a legerősebb eszköz a derék katona kezében, mellyel megszakíthatja az információk és parancsok feléje való áramlását. Megfigyelhetjük, hogy a narratívák elkezdésére általában kevésbé megalapozott az ok („erről az jut eszembe...”, „ahogy egy ismerősöm szokta mondani...”, „volt egy hasonló eset a Táborská utcában...”). Másodsor, történeteinek egy része nem igazán érdemes az elmondásra (azaz nem túl érdekes a hallgatóság számára), és Švejk csak azért rángatja őket elő, hogy megakadályozza a beszélgetés valamilyen fordulatát. Egyes esetekben úgy funkcionálnak, mint a Dubbal folytatott következő találkozásban: „Ketten maradtak, szemben egymással, és Dub hadnagy azon törte a fejét, hogy mit mondjon, amivel megrettentheti Švejket. De Švejk megelőzte. – Jelentem alásnan, lajtnant úr, csak az időjárás maradjon ilyen, mint most. Nappal nem túl nagy a hőség, az éjszakák is elég kellemesek, úgyhogy ez a legmegfelelőbb idő háborúzáshoz”.

azért elfogadta, később meg már ő kezdte magyarázni, hogy partyba fertőzés, strandra ózonlyuk, színházba műsorváltozás miatt nem megyünk. Idővel megegyeztünk, hogy azbeszt- vagy bauxitbeton-tartalmú épület szoba se jöhet, és végül a többi is életveszélyessé lett nyilvánítva.

Hanem főzni, azt tudott. Névnapijára szereztem is neki egy étlapot, erről vehette fel reggelente a rendelést. Talán ki is gömbölyödtem volna nála, ha egy nap a fatúnyórost nem brokoli-val díszíti. Ettől nő nagyra, féztelenkedett ráadásul, mire eloltam magamtól a tányért. Téved kedvesem, néztem mélyen a szemüvegébe, az a spenót. Aki abból eszik sokat, az lesz olyan nagy, hogy aztán hamar utol is éri a halál. Maga nekem többé ilyet nem mond, mondta, és szétta posta a hallókészülékét. Párás szemmel bámultam a kis roncsot, érezve, hogy megbízatásomnak vége.

Humán érdeklődésű kollégák jelentkezését várjuk

Ennek mindenképpen sikerülnie kell, mert pl. a költészetet valahogy mindig közel állt hozzám, kedvencem Petőfi, Ady, a modernektől meg József. Ha nem is szó szerint, de még most is tudom a kötelezőket, nem nagy dolog, gyakran ezeket zsolozsmázom, ha nem jön az álom, főleg azt, hogy aludj, aludj el szépen, kis Balázs...

Odakint a IV-es kaput keresem, mondják, ahhoz esik közel a C épület, csakhogy még minden bejárat zárva van, kicsit korábban jöttem, tán azért. Végre látok egy kis nyüzsgést, hát kislát, azok is a hirdetésre jöttek, titokban méregetjük egymást, ki az alkalmasabb, meg azért is, hátha még kollégák leszünk. Végre kitárul a rácsos szerkezet, betódulunk a széles betonútra, valóságos kis menet. Úgy látszik, több helyen is megjelent a hirdetés, nagy lehet ez a cég, meg nyilván a válogatás is erős. Egy kanyar után kissé leszűkül az út, jó tempónk megtörrik, inkább csak csoszognak. Az ijedősebbje már visszafordul-

na, de a hátsó sorok nyomása ezt nem engedi, még szerencse, hogy kétoldalt biztonsági emberek állnak, nehogy valakinek baja essék. No de uraim, hol lehet itt kimenni, kiáltjuk feljűk többen is, de ők hátratett kezekkel, szobormereven állnak, még az antennácskájuk sem rezdül.

A jó kis díszkőzene, ami a hangszórókból szólt, most megszakad, de nem baj, mert nagyon várjuk már az eligazítást is.

... TALANSZOR ELMONDTUK, HOGY MI NYITOTTAK VAGYUNK. CSAK LEGYEN MÁR VÉGE AZ EGYMÁSRA MUTOGATÁSNAK...

Jó, ez a bevezető, csak fogja rövidre. Hol a gyülekező, az a lényeg.

...AZ EMBEREK NEM OSTOBÁK, SZERETIK, HA FELNÖTTNEK TEKINTIK ÖKET. ŐK IS TUDJÁK, HOGY A HALADÁSNAK NEM LEHET ELLENÁLLNI. EZ AZ EGYIK...

Összenézünk páran az élbolyból: hát ez nem nekünk, humán érdeklődésűeknek szól! Talán valaki a rádióval babrál, ilyen csinálni felnőtt emberekkel!

...A MÁSIK A DEMOKRATIZMUS. AKCIÓPROGRAMKAT SZÉLES KÖRŰ TÁRSADALMI VITÁRA BOCS...

Volt ott egy gyöngébbnek látszó kapu; kinyomtunk (ennyi humánnak nem bír ellenállni). Közben elkezdett az eső csepevésni, de mintha nem lenne mindegy, már ömlött is, csomókban hullt a hajaszálam, mire repedt kályhához visszaértem. A macska meg sehol. (Nem baj, nem először lógott el.) Én azért megágyaztam, lefeküdtem és felkeltem.

Varázslatos volt a reggel. A házból kifordulva ugyan látom, ma még kiadós zápor is lehet, de elmém kitisztul, bátorság szívemben, és a ruházatom is megnyerő. Gyalog indulok hát a megadott címre, de így is idő előtt érkezem oda, és bár még sose jártam ezen a környéken, ahogy körülnéztem, minden ismerős. A bejáratok között keresgélve végre az egyiknél kis nyüzsgés fogad; ők is oda várnak, mondják, álljak be közéjük, hamarosan nyitják a kaput.

Švejk történetei szélsőséges esetekben valódi sebesülést is képesek okozni az ellenséges hallgatónak. Hősünk például elmond egy történetet a rossz számmemóriájú mozdonyvezetőről az öt büntetésekként alaki gyakorlatokkal gyötört Nasáko őrmesternek. A történet olyan hosszú és kacskaringós, hogy szegény, menekülni képtelen Nasáko végül összeesik, s az orvos megállapítása szerint „vagy napszúrás, vagy akut agyhártyagyulladás esete forog fenn”.

Grice rendszere szerint Švejk történetei valamennyi maximával ütköznek, kivéve a Min. M.-et, amely itt nem alkalmazható (egy történet lehet kitalált is). De szabályszerűségei, ismétlem, sajátosan viszonyulnak a KE egészéhez. Úgy is leírható ez, mint a kiszállás fordítottja: a beszélgetés befejezése a csatorna egyoldalú lezárásával. A logodiarrhea (szófosás) ellentétes eszközökkel éri el ugyanazt a célt: egyirányúan túlterheli a csatornát. Ugyanakkor, bár az ilyen radikális „beszállás” hatása hasonló a kiszálláshoz, mégis különbözik attól, mivel nem szünteti meg a beszédhelyzet résztvevői között a kapcsolatot. A leállíthatatlan történetmondó, úgy tűnik, rendkívüli módon érdekelt a kölcsönös verbális aktusban – egyre csak beszél és beszél a hallgatóhoz – és paradox módon épp e vágyának demonstrálása teszi lehetetlenné a normális beszélgetést. A kooperáció imitálását ráadásul még jobban megerősíti Švejk aggodalma a hallgatóért: „Nem voltam talán túl hosszú, óberlajtant úr kérem?”, kérde Lukáš főhadnagytól egy két nyomtatott oldalt kitevő történet befejezésekor.

Š

vejk és Diogenész nyelvhasználatának ez a rövid összevetése fontos különbséget mutat a két kynikus hős között. Bár a maga diskurzusában egyikük sem működteti a KE-t, mindketten különböző módon teszik tönkre: Diogenész nyíltan kiszáll a beszélgetési maximákból (és a KE-ből), Švejk pedig titokban hágyja át a maximákat, s ennek következtében beszélgetőtársai az érzékelhető hibákat nem annak a terhére írják, hogy Švejk nem hajlandó értelmes kommunikációba bocsátkozni, hanem a szellemi visszamaradottság akaratlan következményének tudják be. Ezt a benyomást erősíti a derék katona udvarias, nem ritkán az ünnepélyességgel határos viselkedése is, például hogy katonai feljebbvalóit minden esetben a „jelentem alászan” formulával szólítja meg, továbbá megnyerő arckifejezése („lágy kék szemek”, „az ártatlan bárány tekintete”). Mindezek a kooperációra való törekvést jelzik, ám igyekezete mindig kisiklik, s a látszólag tőle független körülmények hatására visszajára fordul.

Švejk túlradó mesélőkedve még egy dimenzióval gazdagítja ezt a zűrzavart. Kommunikációval akadályozza meg a kommunikációt: szavakat használ pajzsként az idegen, ellenséges szavakkal szemben. S míg a hatalmasokkal való verbális viszonyba lépés nyílt visszautasítása önpusztító gesztus lenne, Švejk beszédmódja – a KE formális fenntartása a járulékos maximák megszegése mellett – úgy tűnik, megbékíti a felsőbbiséget. A derék katona tehát bántatlanul evickél át az akadályok között, melyeket a társadalom az útjába állít. Hogy ez egy fecsegő idióta piszok szerencséje, vagy egy számító elme zseniális stratégiája, sohasem fogjuk megtudni. De a hatalmasok sem – s ez Švejk sikerének *conditio sine qua nonja*.

Hašek hősenek tanulmányozása során e figura számos politikai olvasatával találkoztam, s ezeket be is mutattam

a maguk ellentmondásosságában. Ennek során azonban nem kívántam elvitatni érvényességüket. Az ilyen interpretációk, mint egyebükt kifejtettem, természetükénlfogva csak részlegesen lehetnek. „A politikai olvasat – állítottam – a legnagyobb mértékben nyitott olvasat, minthogy a szöveget mindig egy adott társadalmi kontextus eshetőségeihez képest interpretálja... minél inkább politikai egy olvasat, annál kevésbé veszi figyelembe a szöveg olyan strukturális tényezőit, mint a nyelvtan, a narráció vagy a logika, s annál inkább foglalkozik az adott szituáció szörnynűségeivel.”¹⁰ Ezeket a kontextusfüggő félreértelmezéseket több példán is bemutattam. Mégis épp az emeli ki A derék katonát a cseh próza más darabjai közül, hogy politikai hatása ilyen intenzív és ilyen állandó, azaz hogy a könyv a társadalmi felállások széles skálájára rávetíthető.

Hogy Hašek szövegének ezt a tulajdonságát megmagyarázzuk, először is számításba kell vennünk, hogy laza, epizodikus elrendezése határozottan vonzza a politikai olvasatot. És figyelembe véve a Švejk alapvető többértelműségét, nem meglepő, hogy számos és gyakran egymásnak ellentmondó cél szolgálatába állították. De Hašek könyve még egy olyan tulajdonsággal rendelkezik, amely kiemelkedő helyzetét biztosítja a modern cseh irodalomban, s ez a megjegyezhetőség. A csehek körében modern eposz lett ebből a regényből (a szó eredeti értelmében: *ta epé*, szóbeli előadásra szánt kompozíció).¹¹ Legtöbbsen fejből tudják, és fontos pillanatokban bőséggel idéznek belőle. Ez az „eposzi” jelleg tette Švejkot a hazájában szimbolikus alakká, felismerhető *locus communisszá*, tele mindenféle kulturális értékkel.

De miközben megállapítjuk a regény társadalmi szerepét, nem szabad szem elől tévesztenünk a Švejk tematikus jellemzőit sem. Olyan eseményről szól ugyanis, amelynek jelentősége aligha túlbecsülhető az európai civilizáció történetében. Mint Jan Patočka cseh filozófus kifejtette, egész századunk arculatát meghatározta az első világháború. „Ez a háború azt bizonyította, hogy csakis háború révén valósítható meg a világ átalakítása olyan laboratóriummal, amely korszakok felhalmozott energiáját hasznosítja. A tizenhetedik századi mechanikus természettudomány által kialakított létértelmezés végső áttörését jelentette, és elmozdította az ezen erő útjában álló »konvenciókat«, minden érték átértékelését – az erő nevében.”¹² Az első világháború újszerűsége Patočka szerint *totalis* jellegében állt. A tizenkilencedik század még különbséget tudott tenni háború és béke között (földrajzi és történelmi értelemben egyaránt), ám a huszadik század eltörölte e kényelmes megkülönböztetést. Konfliktus idején, hogy véges erőforrásait (az ipari termelés mentén) leghatékonyabban hasznosíthassa, az állam hatalmas, egyfunkciós gépezetté változott, melynek kizárólagos célja az ellenség megsemmisítése. Országok teljes lakosságára parancsolták rá a háborús erőfeszítésekben való részvételt, és a sikeres hadviseléshez szükséges termékek hátszói előállítására a stratégák szemében éppoly fontos lett, mint maga a harc. Ez azután igazolta azokat a katonai akciókat, melyeknek a polgári lakosság volt a céltáblája.

P

atočka szerint csak a harci cselekmények értek véget 1918-ban Európa hadszínterein, a háború nem. Az előző négy év traumája grandiózus politikai terveknek nyitott teret, amelyek úgy kívánták beren-

dezni a társadalmat, hogy kizárjanak minden jövőbeli konfliktust. Ám ez a „békeharc”, mint neve is mutatja, ugyanabból a harcias szellemből eredt, mint az a jelenség, melyet meg kívánt semmisíteni: a béke ellenségeit bármilyen eszközzel, bármilyen áron el kell pusztítani. A század két európai totalitáriánus kísérlete élénken illusztrálja ezt a mentalitást. Ne feledjük, hogy 1917-ben Oroszországban rengeteg támogatót szerzett a kommunista pártnak az a vitathatatlan törekvés, hogy azonnal vessenek véget a háborúnak. És ugyanezen az alapon tette népszerűvé a húszas években a német lakosság körében a náciakat az „igazságos béke” jelszava, azaz a versailles-i diktátum felülvizsgálatának követelése.

Azt a nagyszabású társadalmi építkezést, amely az első világháborút követően Európában végbement, kétségkívül a katonai ügyek újmódi kezelése ihlette. Az országok egyetlen magától érterődő *Weltanschauung* bástyáivá váltak, és úgy szerveződtek meg, hogy más országokkal és ideológiákkal szemben biztos legyen a sikerük. Ez egyebek mellett létrehozta a szigorúan hierarchikus hatalmi láncolatot, kiterjedt bürokráciával, mely a vezetés parancsait hivatott eljuttatni a tömegekhez; az erős erőszakszervezetekkel biztosított, kötelező lojalitást; a világ kétpólusú felosztását szövetségesekre és ellenségekre; továbbá fogyóeszközzé degradálta a lakosságot, mely bármikor felhasználható az állam stratégiai érdekei szerint.

Hašek szövegének regényuniverzuma, mely az író háborús és (Kosík szerint) kommunista forradalmi élményeinek köszönheti létét, többé-kevésbé kezdetleges formában magában hordozza azokat az etatista törekvéseket, melyek századunk folyamán szökkentek szárba.¹³ S a rendszerbe való betagozódást sikeresen kivédő főszereplőnek annál jobban megnőtt az árfolyama, minél inkább tért nyert a totalitárius irányvonal a cseh politikai életben. Így aztán Hašek halálának évében a regény népszerűségét tisztán nemzedéki elfogultságnak tekintették. A két bírónak kirendelt hagyaték-gondnok az 1923-ban írt *Švejk* pénzügyi értékét így becsülte fel: „Tíz év múlva ezen írás tartalma érthetetlen lesz az új nemzedék számára, s igen kevés olvasóra talál majd.”¹⁴ Természetesen tévedtek, ugyanakkor – bár a regény olvasótáborra nem csökkent a következő évtizedekben – politikai funkciója a harmincas években teljesen más volt, mint tízegynéhány évvel később. Az Első Köztársaság demokratikus légkörében számos értékelés született *Švejk* mint lehetséges szerepmódelről és veszélyeiről, de az 1939-es német invázió – mint egy elemzés állítja – véget vetett ennek. „A *Švejk*”-ige a húszas évek fordulóján jelent meg

a katonai szlengben – állítja Josef Jedlička –, valószínűleg mint a tisztetek és tiszthelyettesek szitokszava. A civilek csak a [német] protektorátus alatt kezdtek *švejkelní*, s csak a vége felé vált a *švejkelní* és a *švejkizmus* tudatos magatartás. Ugyanabban az időben jelent meg a *švejkelní* mint a diákok stratégiája a profeszszorok elleni »harcban«, és a *švejkizmus*, mint a valóság egyik lehetséges interpretációja, elfoglalta helyét az ifjabb nemzedék horizontján.”¹⁵

Ez egyszer a diákok valami hasznosat tanultak az iskolában! Miután 1948-ban Csehszlovákiában győzött a szovjet típusú szocializmus, jó hasznát vehették a *Švejk* ihlette valóságinterpretációnak. Ekkor azonban – paradox fordulattal – Hašek hivatalosan szentesített szerzővé vált, ama kínos tény ellenére, hogy főszereplőjének játékos szelleme távolról sem állt összhangban e forradalmi idők karótnyelt komolyságával. Az ötvenes-hatvanas évek prágai kocsmáit díszítő, „Lazíts!” feliratú *Švejk*-képek félreérthetetlen népi választ adtak a mindenütt jelen levő propagandaplakátokra, melyek a legkülönfélébb heroikus erőfeszítésekre hívták fel a lakosságot. És éppen a hatvanas évek közepének rövid cezúrája – a vadkanpofájú sztálinizmus és a szovjet tankokkal 1968-ban megalapozott emberarcú sztálinizmus között – volt az az idő, amikor a Kosík és a hozzá hasonló cseh értelmiségiek megfogalmazhatták pozitív politikai olvasatukat *Švejk*ről.

Az erő kormányozta világban *Švejk* húzza a rövidebbet: ellenséges társadalmi erők manipulációjának és zaklatásának van kitéve, melyek pusztá létezését is folyamatosan fenyegetik. S mégis, bár látszólag semmi esélye, sértetlenül kerül ki minden veszélyből. *Švejk*ket mitikus legyőzhetlensége teszi modern „eposzi hőssé”, akivel honfitársai azonosulni tudnak, akinek hőstetteiről beszélnek, mert számukra ő „modern Szent György, egy mondanak hőse, melyben egy együgyű lélek győzedelmeskedik a Hatóság, a Kormányzat és a Rendszer hydrája felett; a gyengeelméjűség álcájába bújt elme küzd a Bölcsesség és Méltóság álcájába bújt Abszurditással; az Értelmetlenség értelme harcol az Értelme értelmetlensége ellen...”¹⁶ És bár egy kívülálló számára *Švejk* diadala – vagyis túlélése a saját erejéből, anélkül, hogy a hatalmon lévőkkel megalázó kompromisszumokat kötne – az antik hősök látványos kaszkadőrmutatóványai mellett meglehetősen jelentéktelennek tűnhet, az orosz és a német birodalom közé ékelt kicsiny nemzet történelmi tapasztalata a cseh olvasó számára azt súgja: ez sem kisebb csoda.

FORDÍTOTTA KAPPANYOS ANDRÁS

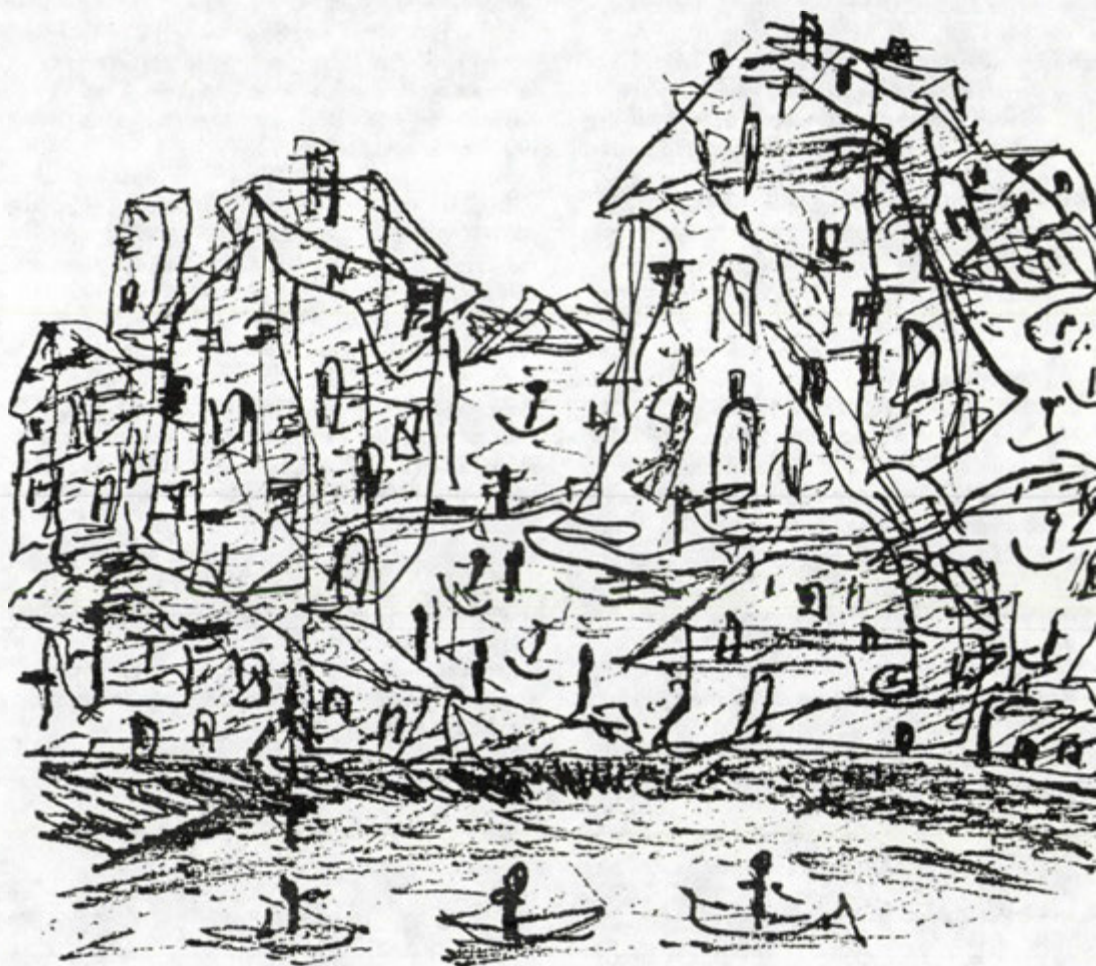
J E G Y Z E T E K

- 1 „Signature Event Context,” *Glyph: Johns Hopkins Textual Studies*, 1 (1971) 194.
- 2 Ez a vicc a cseh eredetiben annyira rossz, hogy az angol fordító [akárcsak a magyar – a ford.] inkább másikkal helyettesítette. A tanácsos valóban azt kérdezi, vannak-e rohamai (záchvaty), s azt a választ kapja, hogy *Švejk*nek évekként azelőtt nekirohant (záchvatit) egy autót. A szó ilyen kontextusban csehül éppoly furcsán hangzik, mint angolul.
- 3 „War and the Comic Muse,” *The Heart of Europe: Essays on Literature and Ideology* (Oxford, 1992), 119.
- 4 A beszédaktus-elmélet szellemes alkalmazására lásd pl. Clayton Koelb, *Kafka's Rhetoric: The Passion of Reading* (Ithaca, 1989.), különösen a 3. fejezet, 40–65.
- 5 „Logic and Conversation,” *Syntax and Semantics*, szerk. P. Cole et al. (New York, 1975.) vol. 3, 45. Grice elméletét megjelenése óta számos szempontból megvitatták. Legátfogóbb kri-

- 11 Dan Sperber és Deirdre Wilson, *Relevance: Communication and Cognition* (Cambridge, Mass., 1986).
- 6 „Irony as a Trope and Irony as a Discourse”, *Poetics Today*, 4 (1983), 510.
- 7 Íme az anekdota néhány változata Laertiusnál (az alany mindenhol Diogenész): „Mikor megkérdezték, hol látott Görögországban jó embereket, azt felelte: »Jó embereket sehol, jó fiúkat Lakedaimónban«; „Egy nap emberekről kiáltott, s mikor összegyűlt a nép, feléjük sújtott a botjával, mondván: »Embereket hívtam, nem csirkefogókat«; „Amikor kijött a közfürdőből, valaki megkérdezte, sok ember volt-e odabent. Nem, felelte. De amikor valaki más érdeklődött, hogy nagy volt-e a fürdőben a tömeg, igennel válaszolt.”
- 8 *Toward a Speech Act Theory of Literary Discourse* (Bloomington, 1977) 182–91.
- 9 A regény univerzumán kívül sem könnyű éles választóvonalat

húzni a jogi büntethetőség és az örültség között. A pszichiátriai kézikönyvek leírják egy úgynevezett Ganser-szindrómát, amely „csak a bűntény elkövetése után fejlődik ki, s így semmit sem mond arról, milyen volt a beteg tudatállapota a tett idején. A szindróma lényege, hogy a beteg, aki beszámíthatatlansága esetén mentesülne az ellene felhozott vádak alól, tudtán kívül elkezd beszámíthatatlanná válni. Ostobának mutatkozik, nem fogja fel pontosan a kérdéseket és utasításokat. Válaszai nagyjából kapcsolódnak a témához, de tartalmuk abszurd. Egyszerű, ismert feladatokat abszurd módon hajt végre, az egyszerű kérdésekre csak hozzávetőleges válaszokat ad.” (Idézet Thomas S. Szasz, *The Myth of Mental Illness: Foundations of a Theory of a Personal Conduct* c. művéből, [New York, 1974], 239.) A Ganser-szindrómás beteg leírása jól illik Švejk viselkedésére.

- 10 „Cops or Robbers: Václav Havel's *Beggar's Opera*,” *American Contributions to the Tenth International Congress of Slavists: Literature*, szerk. J. G. Harris (Columbus, 1988), 398.
- 11 E műnem alapos ismertetését l. Northrop Frye, *Anatomy of Criticism: Four Essays* (Princeton, 1975) főként 248–9.
- 12 *Kacifské eseje o filozofii dějin* (München, 1980.), p. 122.
- 13 Kosík, „Švejk a Bugulma neboli zrození velkého humoru”, *Nedělní Lidové noviny*, 1993. júl. 31., VIII–IX.
- 14 Idézi: „*Lidský profil Jaroslava Haška: Korrespondence a dokumenty*,” szerk. R. Pytlík (Prága, 1979), 257.
- 15 *České typy aneb Poptávka po našem hrdinovi* (Prága, 1992), 78.
- 16 Jiří Voskovec, *Klobouk ve křoví: Výbor z veršů V+W* (Prága, 1965), 29; „*Rekomendace*,” in Josef Škvorecký, *Tank pražor* (Toronto, 1971), 8.

R U D E L F S T A D T - S A N D

18794. VII. 4.

LUDWIG VAN BEETHOVEN IX., D-MOLL SZIMFÓNIA, OP. 125

HORVÁTH IVÁN

(Finale. Presto ma non troppo, 1) Elterjedt, hogy le vagyunk filmezve, és valóban el is mentünk az osztálytársaimmal valami moziba, hogy a híradóban láthassuk magunkat, amint rohanunk a távozó Yehudi Menuhin (Pablo Casals?) kocsija után. Budapesten ez volt az első ének-zene tagozatú ált. iskola. Kicsi volt, mint mi magunk, de velünk együtt ő is növekedett. Mindig mi voltunk a legöregebb évfolyam. Kodály enyhén szólva otthon érezte magát nálunk (egyszer kimászott a napközi ablakán), és persze az őt meglátogató hírességeknek mind el kellett jönniük megcsodálni az iskolát. Tényleg elég jó hely volt.

Csak a zene ne lett volna. A naponkénti énekóra, a karének, a zongora nem zavart, az sem, amikor mi énekeltünk a Zeneakadémián, mondjuk ápr. 4-én, hanem a hangversenyek, amelyeket időnként mégiscsak végig kellett hallgatni, azok nagy szenvedést okoztak nekem. A zene *ténylegesen* (hiszen hangokkal) beszél az emberhez, mondatai vannak és szavai, de szavainak nincs jelentésük, és nem lehet megérteni őket. Illetve, úgy látszik, vannak kiválasztottak, akik ismerik a zeneértés titkát. Zene közben elaludni ezért épp olyan megalázó, mint amikor az ember egy tartalmas, de nehéz, hozzáértést igénylő tudományos előadás közben szundít el.

Megpróbálkozom pedig mindennel. Bámulom J.-t, aztán (hetedikről) E.-t. Eltűnődöm egy rézfúvós pufók arckifejezésén. Megpróbálok érzelmeket érezni. Most ez a zene bizonyára szomorú – akkor most szomorúnak kellene lennem? Vagy engedjek szabad folyást a gondolataimnak, és ábrándozzam?¹ Vagy behunyom a szemem, és átadom magam a zenének, megpróbálok képeket vizionálni – és amikor fölbredek a tapsviharra, villámgyorsan összeütögetem a tenyeremet, és óvatosan körülnézek.

Ámde most énektanárunk, M. bácsi kiválóságának kell emléket állítanom (ma már ugyan csak M., nem bácsi, mert lényegében egyidősek lettünk), ugyanis egy délelőtt ő cipelte be azt a lemezjátszót meg a IX. szimfóniát. Azt akarom elmesélni, amit ő mesélt.

Csak az utolsó tételhez fűzött magyarázatára emlékszem. Valami nagy feszültségről és riadalomról beszélt, bizonyára nem alaptalanul, mert a tétel csakugyan valami olyasmivel kezdődik, amit, azóta itt-ott látom, „a rémület harsonájának” szoktak nevezni (Richard Wagner nyomán?) – és ezután jön a zeneszerző,

.....
A Berliini Filharmonikus Zenekart és a Bruno Kittel Énekkart Wilhelm Furtwängler vezényli, Tilla Briem, Elisabeth Höngen, Peter Anders, Rudolf Watzke énekel. – Enterprise sugárlemez, valódi gyártó cég és származási ország [Olaszország?], továbbá a kiadási év [1994?] megjelölése nélkül.
.....

1. Meg tudja-e majd magyarázni valaki, hogy miért sikerült hatodikban az új énektanárómnak egykettőre elfeledtetni a HI által említett érzelmi és viselkedési dilemmákat, és miért nem érték célhoz a korábbi tanárnők? Csak érett korom (12 éves voltam) lett volna az oka? Nem tudom.

Én utólag Kodályra is gyanakszom. Egyrészt azt mondta – pechemre –, hogy az éneklésen át vezet az út a zenei műveltséghez (a hangszer szerepe a módosabbak kiváltsága). Nekem viszont soha nem „állt rendelkezésemre” elviselhető éneklés, ezért az énekdoktrína mindig kisebb-nagyobb megszegyenüléseim forrása lett. (A 43 forintos Béres-féle fémfurulyán nem voltam rosszabb az átlagnál.) Hatodiktól végre több lett a zeneelmélet, a zenetörténet és a zenehallgatás. Engem a magyar népdal túlsúlya is zavart, nem értettem, hogy miért kap ekkora súlyt ez az egzotikum, amellyel a hétköznapi életben egyáltalán nem találkozom. Hatodiktól – 1. néminék köszönhetően – ez is zenetörténeti súlyának megfelelően szerepelt. BA

személyesen, ahogy M. magyarázta. Ugyanis Beethoven benne hagyta a műben a rögtönzést, a komponálás folyamatát. Megszólal egy dallam, majd a felénél abbamarad – lehurrogják az egy-szólamban játszó, elégedetlen csellók és nagybőgők. Megszólal egy másik dallam, egy szaporább – majd ez is félben marad, átveszik a szót az iménti mélyvonósok, de végül ezt is elvetik. Aztán egy harmadik, lassú és békés téma részlete következik – a zeneszerzőt jelképező mélyvonósok érdeklődést tanúsítanak – a dallam egy-két hangig még folytatódik is, már-már a híres örömdát előlegező motívum ez – de a csellók és nagybőgők szólama rövid tanakodás után ezt a kérdést is lezárja, igaz, csak ideiglenesen. Szünet. És akkor, egyetlen szólamban – igen, a mélyvonósokon – nagyon halkán felhangzik az Örömdát. (A zeneszerző ül a zongoránál, és balkézettel, egészen bizonytalanul eljátssza önmagának.) Aztán óvatosan, félénk lelkesedéssel („csakugyan ez volna az?”) csatlakozik az első hegedű, aztán a második, végül pedig hatalmas zenekari tutti jön, a megtalált dallam ujjongása.

És ekkor megint „a rémület harsonái”... Ez sem jó, így sem jó! – értelmelte M. a történeteket. Szünet. És akkor egyszercsak megszólal a legnemesebb hangszer: az emberi hang. Egy baritonista énekli el ugyanazt a dallamot, amelyet az imént az elégedetlen mélyvonósok szólaltattak meg. Ki is mondja, hogy elégedetlen: „O Freunde, nicht diese Töne!” Óh barátaim, ne ezeket a hangokat! Aztán ilyen-olyan kitérőkön és fokozásokon keresztül megint elérkezünk egy óriási tuttihoz, amelyben ezúttal nemcsak a zenekar, hanem a kórus is részt vesz, elérkezünk a lángoló lelkesedéshez... – valami ilyesmire emlékszem M. órájáról, amelyen zenehallgatóvá lettem.

(Finale. Presto ma non troppo, 2) Később aztán persze minden fenekestől felfordult. Mennél többször hallgattam meg, a mű annál kérdésesebbé vált. Végül már egyáltalán nem értettem, hogy karácsonykor miként tudja elviselni az egész földgolyó² ezt a végtelenül bonyolult 70 percet. Volt abban valami kínos, ahogy a jelentőségteljes arcú tévékarmester az emberi hang megszólalásakor – sose előbb – kinyitotta a szemét (a bemondó erre a körülményre jó előre figyelmeztetett). De egy csöppet már azt is – nem kínosnak, csupán – kétségesnek éreztem, amikor a Doktor Faustus végén Adrian Leverkühn „visszaveszi” a IX. szimfóniát. Mintha némileg elkésett volna vele: mintha a maga módján talán már maga Beethoven megtette volna ezt! Szerzeményét nem helyes egyértelműen összekapcsolni az „öröm” fogalmával...

A d-moll szimfóniát Beethoven sokkal később írta, mint a többi: az utolsó, elvadult vonósnégyesekkel egyidőben. Ám a mű mégis hasonlít a többi szimfóniára, főleg a páratlan számúakra. Ez is hősi alkotás.

A III. („Hősi”) szimfónia 2. tétele például: temetési menet (Marcia funebre). A hős nem lázad az ellen, ami a közönséges

2. Nono. Azért voltak országok, ahol valamelyik Karácsonyi oratórium vagy a Messiás ment. Az egyszeri párttitkár érvelését kölcsönvéve: „ma még csak a világ egyhatodán vetítik karácsonykor a IX. szimfóniát, de közel állunk ahhoz, hogy akár a világ egytizedén, sőt egyhuszadán is ezt vetítsék”. BA

ember számára elfogadhatatlan: a mulandóság ellen ő sosem tiltakozik. Nagysága épp abban áll, hogy igent mond rá, és szívesen áldozza föl magát a közösségért. A gyászinduló után a 3. tétel felszabadult tréfálkozása, a 4. (magyaros?) népi tánca ezért nem változtatja összefüggéstelen zagyvalékká az Eroicát. E mű zenei megértése a gondolati megértést is feltételezi. Az V. szimfónia tételszünet nélkül („attacca”) kezdődő fergeteges fináléja ugyanígy: azon alapul, hogy már az 1. tételben elfogadtuk a végzet kihívását. A VII. szimfónia 3. tételének vidámsága és a 4. tétel őrjöngése és elragadtatása szintén azon a tragikus hőstörténeten alapul, amelyet a „görög” 2. tétel beszélt el, daktilusokban és spondeusokban. A „reménység elve” ez (E. Bloch szavával), aranykor-mítosz, gyanús és vonzó váradalmak. Unhappy beginning, happy ending. Egyszerű filozófia, de mégiscsak filozófia. Forradalmárnak való vagy szabadkőművesnek (de hiszen volt is Beethoven mindkettő). Épp ezért a III., az V. és a VII. szimfóniára többé-kevésbé ráillenék az „Örömhöz” cím. A IX.-re már inkább kevésbé mint többé. Azt hiszem, épp ebben: kétséges mivoltában rejlik kivételes nagysága.

Az akarva akart halálon alapul a hősi lét.³ Ennek gyötrelmes igenlése, a végzetre való rábólintás – a IX. szimfónia jókora 1. tételében mindez végérvényesen megtörténik. Ezután már csak a tagolás, a részletezés következik. Hogy tudniillik hová is vezet minket az aranykor-mítosz? Hogy melyik irányban kell menni ama Tündérország felé, amelyért a hős az életét kínálja?

A 2. tétel és a 3. is, s persze a 4. még inkább: alapjában pozitív dolgok, amelyek az 1. tétel tragédiáját valami értékállítással jutalmazták. Válaszok ezek a hős kérésére („hadd tehessek az emberiségért valamit”). Csakhogy: csupán viszonylagos értékű válaszok, melyek utóbb rendre kétségbe vonódnak!

És ez a fontos, az egyedülálló.⁴ Közömbös, hogy miként, milyen gondolatársítások segítségével értelmezzük a 2. és 3. tételt, a döbbenetes a visszavételük, pontosabban a viszonylagossá nyilvánításuk. A 2. tétel szerintem alapvetően a (persze forradalmi) katonai megoldástól (van ott lovasság, de még üstdob-tüzérség is) jut el az idillig, a 3. – persze megintcsak szerintem – az idilltől jut el a feltétlen pozitívum küszöbéig, valami titokzatos ragyogásig.⁵

A 4. tétel kezdetén meg már végképp senki se tudja: csakugyan „a rémület harsonái” szólalnak-e meg, s a zeneszerző csakugyan ott ül-e zongorájánál? Ám annyi bizonyos, hogy itt a mű önmagával – önmaga már eltelt részleteivel – párbeszédet folytat. Valóban előkerül az 1. tétel főtémájának kezdete, elidőzünk mellette, de végül valóban elvetjük. Ugyanígy jár a 2. tétel főtémája, majd a 3.-é is.⁶ (Közben a vajtfülű hallgató azért esetleg azt is észreveheti, hogy valaminő rokonság mégiscsak összefűzi a témákat egymással s a 92. ütemben végre felhangzó Örömdallammal, amely az eddigiek összefoglalásának ígérkezik.)

3. Inkább a „títáni” jelzőt használnám, a szóban forgó heroizmus lírai – ha tetszik „szentimentális”, „romantikus”, „szellemi” – jellegét, s bizonyos értelemben német jellegét hangsúlyozandó. Annál is inkább, mert a hősi lét – legalábbis az archaikus világban, például a Beethoven imádata homéroszi világban, az Odüsszeia világában – nem a halálon, hanem az erőn, elszántságon, bátorságon, vitérségen, egyszerűen a becsületen és erényen alapul, tehát a halálmegvetésen. A modern – romantikus, lírai – titanizmus alapul a halálon, a halálimádaton, már ahogy például Wagner művészetében és Nietzsche gondolkodásában, a romantikus művészi életvitelben, a maximalizmusban, az istenülés lírai vágyában megjelenik. SZÁ

4. Fontos, nagyszerű, de nem egyedülálló. A konvencionális forma megkérdőjelezésének hozzászú a hagyománya. Például szomorú, az eredeti karaktertől eltávolodó táncjátékokat írt Mozart (Esz-dúr divertimento, K. 563) Schubert (C-dúr vonósötös), Mahler stb. stb. BA

5. A „valami” igazi telitalálat! SZÁ

6. Ahogy az már efféle zeneművekben lenni szok. SZÁ

7. Főleg ha az emberhang Jess Thomásé. Többször láttam és hallottam őt a Karajan-karácsonyok alakalmával a tenorszólót harsogni, és minden alkalommal olyan fenyegető volt, mint a Kabaré c. filmben a kertvendéglői jelenet Tomorrow Belongs to Me dala. A tévébemondó a szeretet ünnepeéről beszélt, s erre a 4. tételben jött ez a plafonra szögezett tekintetű tenorista... Brrr.
BA

8. Ez hát a titok nyitja! Instrumentális zene = forma; emberi hang zenéje, vokális zene (a szavak révén) = tartalom. Túl azon, hogy nehezemre esne a vokális alkotásokat így vágni ketté formára és tartalomra, Beethoven esetében ez különösen problematikus. „Örömóda” ide vagy oda. Beethoven ugyanis – s ezzel régi közhelyet variálok – az emberi hang zenéjével nemigen tudott mit kezdeni, közömbös volt számára az ének, idegen az emberi hang (ismeretes, hogy bár az „Örömóda” megzenésítésének gondolata mindig is foglalkoztatta, a IX. szimfónia fináléja eredetileg tisztán zenekari jellegű lett volna – el is készült, de a zeneszerző félretette –, míg az „Örömóda” 1822-ben született dallama – s persze éppen az a kérdés, hogy miért – szinte „kívülről” kerül a Szimfónia végére), s ezért a vokális részeknek is instrumentális funkciót szánt, az énekhangot is hangszerként kezelte. Tehát a szó, mint a zenei hangokon túlmenő, pontos kimondása az alap-eszmének, éppenséggel Beethovenól teljesen idegen. Fölloptam Molnár Géza régi zenetörténetét, meglepetésemre abban is ezt találtam: „A kilencedik szimfóniában a hangszerek már oly emberileg beszélnek, hogy akkor, amikor a vokális szövegek belépnek, nem érezni zökkenést. Beethovennél hangszer és emberi hangszert közt az űr megszűnik.” (Molnár Géza: *Általános zenetörténet*, II. köt. Bp. 1916. 184. old. – kiem.: SZÁ). Megszűnik, de nyilvánvalóan nem úgy, hogy az emberi hang, a jelentésbeli szó olvasztja magába a hangszeres zenei hangot, hanem épp megfordítva. SZÁ

Am végül az Örömódat sem találjuk kielégítőnek! Nem valaminő eufonikai okból, nem „a széphangzás mián” emelünk kifogást ellene, s nem ezért van szükség az emberi hangra. (Ez utóbbi egyébként miért is lenne okvetlenül szebb a fuvola, a hegedű, vagy akár a Berliini Filharmonikus Zenekar hangzásánál?)⁷ Nem: az emberhangnak csak egy nyilvánvaló előnye van: az, hogy szavakat, s így jelentést is rá lehet bízni. „Nicht diese Töne!”: ne elégedjünk meg a zenei hangokkal! Ne elégedjünk meg az eszményi társadalomnak, az emberiség igazi otthonának csupán zenei ábrázolásával, mert az nem kielégítő pontossággal képezi le a mindennél fontosabb eszmét. Mondjuk ki kereken –: „Alle Menschen werden Brüder”, testvér léssen minden ember! Erről van szó. A IX. szimfónia nemcsak forma, hanem tartalom is.⁸

És talán ebből következnek a bajok. Mert az 543. és 593. ütem közötti, már többször említett kitörés, amelyben mindenki részt vesz, a teljes zenekar és kórus (a „minden ember” szövegrész-nél ff dinamikai utasítással) – nem a mű vége: hátra van még vagy tíz perc!

Szabályszerű variációs tétel a 4., s a változatok e tutti után is tovább folytatódnak; ámde az öröm elillan, és megjelennek mindenféle nehezen érthető, elvont és magasztos dolgok. Először mindjárt az az 594. ütemmel kezdődő Andante maestoso, amely az embermilliók átkarolását („Seid umschlungen Millionen! Diesen Kuss der ganzen Welt!”) mintha kozmikus környezetbe, szinte a pascali világűrbe helyezné. Hasonlóan érzem az áhítatos Adagio ma non troppo, ma divoto részt is (627. ütem). Ezekhez bizony elég szervesen illeszkedik a zárórész, a rövid bevezetéssel (843) induló, vad néptánc, a Prestissimo (851). (Beethovennek régi problémája ez: már például az V. szimfónia sem tud gyorsan és szervesen befejeződni, mint hajdan egy Bach-fúga. A hosszan elhúzódó finálékat néha csupán egy árnyalat választja el attól, hogy üresen, erőszakosan harsogjanak. – Talán emiatt érzem olykor az V. szimfónia lezárását nemcsak diadalmasnak, hanem egyúttal szinte szenvedőnek, gyötrődőnek is.) Mindenesetre a IX. szimfónia nem nagyon szervesen fejeződik be, pontosabban a befejezés kollázs-szerű: a variációk élesen elkülönülnek, van hideg és van forró, van szemlélődő-áhítatos, sőt elvont, és van ellenállhatatlanul ritmikus-melodikus, van világszerű és van személyes. Az utolsó vonósnégyesek környezetében vagyunk. Még a tételvégi tánc is abbamarad egy pillanatra, s megjelenik benne négy(!) ütemnyi hűvösség, áhítat (Maestoso, 915–919). Megnyugvás, harmónia, beteljesülés élményével kétségkívül sok pontján szolgál a IX. szimfónia – de ezek a pillanatok utólag rendre átértékelődnek, vagy legalábbis viszonylagosakká válnak. A zárótétel utolsó harmadában a mű kozmikus magasságokba emelkedik, az elvontságig túlfokozódik, a variációk tematikus rokonsága egyre nehezebben áttekinthetővé, a szerkezet pedig szinte töredezetté válik, legalábbis gazdag lesz olyan hirtelen átmene-

tekben, amelyek roppant különmű részeket kapcsolnak egymáshoz. Kétség ez, nem diadal, kérdés, nem válasz.⁹

(Allegro ma non troppo, un poco maestoso) A mostaniakat nem valami könnyen különböztetem meg egymástól, de a régi, nagy karmesterek stílusában erős eltéréseket lehet megfigyelni. A késői (az NBC-zenekarral fölve) Toscanini-lemezek például többnyire gyorsak, pontosak, feszültek, ugyanakkor némileg távolságtartóak és szárazak. A Furtwängler-lemezek mind dinamikailag, mind a tempó szempontjából szélsőségesek. A d-moll szimfónia e berlini fölvetésén a III. és IV. tétel szünetei és lelassulásai, a mű zárórészének hihetetlen felgyorsulása, az I. tétel megdöbbentő üstdob-fortissimói jó példák. Ám a Furtwängler-hangzást valójában nem efféle technikai jegyek jellemzik, hanem az, ami mögöttük van: a tolmácsolás kétségbevonhatatlan biztonsága, úgyszólván szükségszerűsége. A Toscanini-fölvételeken az elkétség teljes hiánya, a tiszta hangszín, a pontos és határozott, de nem durva hangindítás szinte érzéki örömet okoz hallgatójának, s ennél fogva a hang fizikai megszólalása valamelyest önmagára vonja a figyelmet. A Furtwängler-fölvételeken a zene mintegy immaterializálódik, elindul a szellemiséggé válás útján. Az elhangzó zene valami olyasmire mutat rá, ami nem hangzik el. Ez a karmester az előadások tárgyi hitelességének fokozására irányuló erőfeszítéseket is megvetette. Nem érdekelte a múltnak az a képe, amelyet a zenetudomány alakított ki. Mi más volna a múlt – kérdezte –, mint mi magunk?

A hangverseny néha persze elég katasztrofálisan kezdődött: Furtwänglert gyakran bíralták a művek elkezdésének bonyodalmai miatt. Bizonytalan, köröző mozdulataira olykor nehezen lődült neki a zenekar; nem mindig voltak nagyon tiszta ütéseik (nem morzézott, ahogy ő mondta), hanem a benne élő eszményi zenei folyamatot rajzolta le taglejtéseivel. S annál figyelemreméltóbb, hogy a Furtwängler-hangzás mégiscsak jellegzetes, jól fölismerhető jelenség, amelyre a rajongó azonnal hegyezni kezdi a fülét. A hangok – és a szünetek nem kevésbé – valahogy különösen *jelentőségteljesek* ennél a karmesternél.

Ez a berlini Furtwängler-fölvétel a legsötétebb tónusú IX. szimfónia, amit valaha hallottam, és a legsúlyosabb is. Az I. tétel egyetlen jellegzetességét ragadom ki.

A tétel kezdetén mindjárt megjelenő erélyes főtémának (16–21. ütem) van egy lágy, szomorú változata is (210–215), mely nem jut el a dallam szükségszerű nyugvópontjára. (Csak az utolsó hang marad el.) Amikor – számtalan tiltakozás és megpróbáltatás után – végül rábólintunk a végzetünkre, jutalmul megkapjuk a lágy változat befejeződését, a sok hangszercsoportban egyszerre megszólaló d-t (513). Azon nyomban megkezdődik egy gyászinduló („a hős temetése”), mely néhány ütem után észrevétlenül átalakul a kezdő, akaratos főtémává, és a tétel véget ér.

Egymás után teszem föl a Furtwängler-lemezeket. Itt van a

9. Ha igaz, hogy a „zárótétel utolsó harmadában a mű kozmikus magasságokba emelkedik, az elvontságig túlfokozódik”, (bár nem tudom, mért lenne túlzás a túlzás?), akkor e kozmikus magasságban és elvontságban miféle „töredezettség”, „hirtelen átmenetek”, „áttekinthetetlen variációk” maradhatnak fenn, miféle kétségek és kérdések? Éppen azért emelkedik az elvontságnak erre a fokára, hogy mindez a töredezettség, minden kétség feloldódhasson, felolvadhasson a szeretet örömeinek szellemileg minden lényt egyesítő extázisában. Miben és miképp fejeződhetne ki a közösséggel, „minden eggyessel” való egyesülés, a testvériség eszméje, ha nem az érzéki elvontság közegében, a zenében – zeneként? A modernitásban a közösség vagy vágyként – a különvált egyes ember egyesülési vágyaként – vagy eszmeként – a testvériség eszméjeként –, tehát így is, úgy is valóság nélküli létként jelenik meg, bizonyos értelemben a valóságon kívül és a valósággal szemben, akár megvalósulást tör, akár lemond a megvalósulásról. De ha nincs is valósága „már” (és „még”), s ha megvalósításának minden kísérlete szenvedéshez és pusztuláshoz vezet is, beleértve ebbe társadalmi és individuális kísérleteket egyaránt, az érzéki elvontság közegében, a zenében közvetlenül és érzékileg testet ölthet, esztétikai értelemben megvalósulhat, méghozzá anélkül, hogy „kétségek” és „kérdések” fírnák át rajta maguk. A zenei „megtestesülése” vágyának és eszmének legfőbb ambivalens, hiszen a különvált egyeste, az individuumra vonatkoztatva egyszerre jelent kiszabadulást, teljességet, felemelkedést és megsemmisülést, felolvadást, hallást. Kétségtelen, hogy Beethovennél minden ambivalenciával együtt az értékkelo hangszíly inkább az előbbi jelentést emeli ki, míg mondjuk Wagner zeneköltészetében az utóbbi. Utóbb, persze – s a nevezetes „visszavonulás” szerintem erre vonatkozik – a közösség, a testvériség még vágyként és eszmeként sem jelenhet meg, nemcsak valóságát, hanem létezését is „elveszti”, s a Semmi kísértelességének adja át helyét. Ez persze már a huszadik század zenéje. SZÁ

leghíresebb IX.-je, amelyet Bayreuthban vezényelt, '51-ben, és amelyet sohasem szerettem. Itt van egy '53-as bécsi, szép. Egy réges-régi, sercegős stockholmi, nagyon szép, de alig szól. Aztán itt az utolsó: az '54-es, nyárvégi luzerni, amelyet vagy 3 hónappal a halála előtt vezényelt, és amelyet csak nemrég ismertem meg. Szintén nagyon szeretem. De csupán egy van köztük: a berlini, amelyen ez az 513. ütem és a környéke ennyire szívszorító. Amikor a főtémának ez a bizonyos lágy változata tétovázva lépked lefelé a d hang felé, pici szünetekkel, és aztán megszólal, de szinte csak lehelve, a d, akkor már elfogadjuk a sorsot, már igent suttogunk rá...

És korábban – amikor nagy nehezen rávesszük magunkat! A legdrámább rész a 301. ütemmel kezdődik. A berlini fölvételen mintha az üstdob harminckettedeié lenne a főszólam. A ff-csúcsok robbanásaié s közöttük a folytonos kitörésé. Az üstdobpergés oly hatalmas, hogy szinte elfödi a vonós- és fúvóhangszerek hangját, s még erősödik. A gyors hangerőnövekedés után aztán mégis keményen következik be a ff-csúcs. Elfojtódó halkulás, lassabb, tovább húzódo crescendo, csúcs. Elfojtódás, észrevétlen átlendülés a holtpontra, aztán még lassabb, még az iméntinél is tovább fokozódó crescendo, csúcs, elernyedés... (Furtwänglernél csak kis jelentősége van a metronómmal mérhető tempónak, a decibelben kifejezhető dinamikának. Nála – azt hiszem, még inkább, mint a többi nagy karmesternél – az összefüggő zenei folyamat megformálása számít, a tagolás, az arányok, azok a tényezők, amelyekről a partitúra alig beszél.)

Sötét és hősiés előadás a berlini. A végzet elvállalása: görög hőroszok munkaterve ez, hogy hírnévhez jussanak. A hőroszból, írja Tatár György (*Az öröklét gyűjtője*, Bp., 1989), csak az a maradék jut az alvilágba, ami nem vált belőle halhatatlan hírvé, eposzi tárgyá. Odüsszeusz azért nem tud ellenállni a szirének énekének, mert ők órála magáról, az ő trójai tetteiről szólnak, s méghozzá a jövő szavaival. A szirének az *Íliász* egy változatát éneklék:

mert mi tudunk mindent, mit a tágterü trójai síkon

túrtek az argoszi és trósz küzdők isteni szóra

(*Odüsszeia*, XII, 190-191, Devecseri ford.). Nietzsche hősiének már nincs szüksége a hírnév által való örökkévalóságra: mindig az örök visszatérés iszonyatos vagy lelkesítő távlatát figyelembe véve cselekszik. Hőstetteit akár titokban is véghezviheti.

De hős-e Furtwängler? Ókori értelemben nem az, hiszen csak előadja Beethovent. Ha Beethoven hőrosz, akkor a karmester csupán szirén, aki a hős cselekedeteinek emléket állít. De Beethoven sem hőrosz. A hőrosz Napóleon, akinek a zeneszerző a szirénje. Ámde Napóleon elárulja a forradalmat, s Beethoven ezért végül leveszi a nevét az *Eroica* címlapjáról.¹⁰ A III. szimfónia esetében hőrosz tehát nincs is, csak csupa szirének tükröztetik a sosemvolt hősiesség visszfényét. A IX. szimfónia írásakor pedig már föl sem vetődik, hogy talán modell után is lehetne dolgozni...

10. Ez a következtetési sor kissé zűrös: mért hőrosz, ha szirén? mért szirén, ha hőrosz? mért hőrosz, ha nem is hőrosz, hanem áruló? Mért lenne – s nem csupán ókori értelemben – nem-hőrosz Furtwängler? Vagy mért lenne ókori értelemben hőrosz Napóleon vagy Beethoven? Még tovább, ha Napóleon azért nem hőrosz – mondjuk Beethoven szemében –, mert elárulta a forradalmat, akkor a hőrosz a forradalmár? Aprópó, kis adalék Beethoven művészi heroizmusához (azt is mondhatnám, lírai heroizmusához): Alois Fuchs feljegyzése szerint Beethoven a jénai ütközet előtt Napóleonra célozva ezt mondta volna: „Milyen kár, hogy nem értek úgy a háborúhoz, mint a ze

Furtwängler legföljebb nietzschei hős lehetett, aki tevékenységét maradandó nyom nélkül folytatta. Zavarta a mikrofon, a hangfölvéző műterem. Legjobb lemezei – köztük ez a berlini Kilencedik is – annak a szerencsés körülménynek köszönhetik létezésüket, hogy olykor akadt valaki, aki bekapcsolt egy kezdetleges hangrögzítő készüléket. Véletlenszerűen őrződött meg egy-egy hangverseny emléke. A karmester sokszor nem is tudott a fölvételekről.

A negyvenes évek végén s az ötvenesek elején aztán rémülten hozzálátott, hogy létrehozza hangzó hagyatékát, megtanulta, hogyan kell műteremben, apródonként felvenni egy-egy tételt. Vannak ezek között is gyönyörű lemezek, mint például Schubert „nagy” C-dúr szimfóniája, vagy a Schumann Negyedik, de azért a koncertfölvételek általában jobbak. A műtermi lemezek között még olyan is akad, amely szerintem – Furtwängler ide vagy oda – egyszerűen unalmas. (Például Mozart „nagy” g-moll szimfóniájának ama fölvétele, amelynek egy része 1948 decemberében, másik része viszont '49 februárjában készült, a teljes előadást pedig valami hangmérnök hozhatta össze – szemben például ugyane mű '49-es, luganói élő fölvételével.)

A Furtwängler-koncert pedig afféle nietzschei hőstett volt. Arra volt szánva, hogy ne hagyjon tárgyi emléket maga után, hogy teljesen a pillanaté legyen, de egy örökké megismételhető, örökké vállalható pillanaté. Az elszálló zenei mondat végtelen komolyanvétele, jelentősége, felfokozott súlya: a Furtwängler-hangzás e híres jellegzetességei, azt hiszem, a karmester heroizmusával hozhatók összefüggésbe.¹¹

11. A szírién heroizmusával, ugyebár?! SZÁ

(Finale. Presto ma non troppo, 3) Vagy három héttel a IX. szimfónia e berlini előadásának fölvétele után ugyanabban a beta-nulásban újra előadják a művet. Az utóbbi hangversenyt a Führer születésnapjának előestéjén rendezik, 1942. április 19-én. Világos, miért szállnak ki a híradósok. Goebbels személyesen van jelen; mások is. A kamera hosszan mutatja a fejeket. Nem vagyok elég művelt, nem ismerem meg őket. Figyelemreméltó arcok. Az egyikről úgy képzelem, Kaltenbrunner lehet, a Sicherheitsdienst vezetője. Van egy nő is közöttük. Most megint a zenekart meg az énekeseket látom. Hát ilyen volt a Bruno Kittel Énekkar? Most a közönség egyszerű tagjait mutatják. Katonák (Waffen SS?), sebesültek, de mily figyelmesen, odaadóan hallgatják, hogy: átölellek, milliók! Meg: testvér léssen MINDEN (ff) ember. Ennek a vitéznek az orra van bekötve. Most megint húzza-vonja egy hegedűs (ő volna a koncertmester Erich Röhn?), s hatásosan fényképezve, mintegy véletlenszerűen egy irdatlan horogkereszt tűnik föl a háttérben. Furtwängler eközben csak vezényel, mintha mi sem történnék. S már vége is; tapsvihar, az egész együttes látszik, jobbról-balról a két (mert, mint kiderül, kettő van) teremdzs. Sonkanadrágban Goebbels lép elő, és kezét fog a Dubček-mosolyú karmesterrel. Kompromittie-

rendes Photo – mondja a ZDF-dokumentumfilm bemondója –, amely még sok kellemetlenséget fog szerezni Furtwänglernek.

Ezzel függ össze ennek a lemezismertetésnek a nagy-nagy kérdése. A rajongók közül sokan (én is) esküsznek a háborús időszakra: úgy tartjuk, hogy az 1942–'44-ből fennmaradt, mintegy 15 lemeznyi hangdokumentum még ennek a karmesternek az életművén belül is kivételes jelentőségű. Hogy csak a Beethoven-szimfóniákra emlékeztessék: az V. kezdetének félelmetessége, óriási szünetekkel tagolt drámai frazeálása, a IV. kezdetének töredezettsége, tétovasága, majd a kitörés féktelen energiája, a IX. első tételének most méltatott vulkanikus jellege és szívszorító gyöngédsége, a VII. (csonkán fennmaradt) zárótételének a zenekar által már-már követhetetlen tempójú extázisa mind olyasmi, ami mellé még ebből a csodálatos életműből is nehezen találhatunk párhuzamokat. Vajon miért?

A dolog nem olyan aggasztó, mint első pillantásra tetszik. Ha tanulmányozni kezdjük Furtwängler életrajzát, rögvest kiderül, hogy nem volt náci. S ez még enyhe kifejezés. Helyesebb úgy mondani: csak ő nem volt náci. Párttag volt, vagy legalábbis súlyosan belebonyolódott a nemzetiszocialista üzelmekbe a karmester Böhm, Karajan, Krauss, aztán a zeneszerzők: Strauss, Orff, Lehár – a zenei életből úgyszólván mindenki, aki otthon maradt. Furtwängler viszont náciellenes és antifasiszta volt. Nem abban, hogy 1934-ben visszavonult, minden méltóságáról és állásáról lemondott, és attól kezdve csak magánjogi szerződésekkel, vendégként hangversenyzett. Nem abban, hogy megtagadta a megszállt országokban való föllépést. Nem abban, hogy a nemzetiszocializmus 12 éve alatt hatvanszor utasította vissza a különböző hivatalos ünnepeken való szereplést, s mindössze kétszer fordult elő, hogy nem mert távol maradni. Nem is abban, hogy zenekarának nem árja tagjait és a titkárnőjét megmentette. Az efféle minden becsületes embertől elvárható lett volna.

Ámde Furtwängler egy Hindemith-bemutató betiltása után nyílt levélben támadta meg Goebbelst („Walternak, Klemperernek, Reinhardtnak és sok másnak továbbra is, miként a múltban, nyilvános előadásokon kell bemutatniuk a művészetet, amelynek eddig is a tolmácsai voltak”). Amikor kirúgták a zsidókat a Berlieni Filharmonikus Zenekarból, két művésszel, mint zongorista, triót alakított, és tüntetőleg így léptek föl, amíg lehetett. Toscanini azután hagyta el Olaszországot, hogy inzultálták, mert nem volt hajlandó elvezényelni a Giovinezzát. Olaszországi körútja során Furtwänglert is fölszólította ugyanaz a csöcselék ugyanarra, ám ő is megtagadta a vezénylést, és szembenézett velük.

Amiatt sem szabad kárhoztatnunk, hogy időnként előadta a IX. szimfóniát, akár ott voltak Goebbelsék, akár nem.¹² Nyilván semmi sincs, ami a nemzetiszocializmussal olyan végletesen és

12. Mindössze kétszer parolázott és ünnepelt, hatvan alkalommal viszont hátran dacolt. Nem menekült el, otthon demonstrált. Tehát nem náci-gyanús – mint mondd. Csakhogy egy kompromittierendes Photohoz, félek, egyetlen kézfogás is elegendő: a szimbólumok jobbára nem hajlékonyak. Kivált a Führer születésnapján. Kivált német földön. Iván, ha akarod, készséggel veled rajongok, én nem vagyok magyar irodalomtörténész. Féltetek viszont, hogy – ha következetes kívánsz maradni – jól megérdemelt honi viselkedésaidről kell majd lemondanod. Soroljam a neveket? KJM

hajthatatlanul összeegyeztethetetlen lett volna,¹³ mint épp a IX. szimfónia. Az ember valósággal kísértést érez arra, hogy közvetlen összefüggést keresgéljen élet és művészet között. A IX. szimfónia a maga társadalmi összefüggéseivel szinte csábít erre. S akkor az a tragikus és heroikus színezet, amely Furtwängler háborús hangversenyeit jellemzi – és nemcsak a Beethoveneket, hanem például Haydn 104., D-dúr („London”) szimfóniáját is –, talán éppen ama jeges magánnyal függne össze, amelyre a hősnek mindig szüksége van, hogy „milliókat ölelhessen át”?

De a másik oldalról ugyanígy megkérdendőt lehet feltenni: végül is miért nem volt kisebb a nemzetiszocialista Németország szellemi teljesítménye? Miért jöttek létre nagy művek? Miért látták meg oly tiszta fényben az élet legsúlyosabb kérdéseit azok, akikkel ama sötét lényegretörő, de mégis logokratikus társadalom nézett farkasszemet, rohamkészen a kezében, aranykorral a szívében?¹⁴

Furtwängler 1945-től aztán persze, náciyanús egyénként, két évig nem léphetett pódiumra. Olyan emberek fordultak el tőle undorodva, mint Thomas Mann, mert otthon maradt, és hangversenyeket adott „Himmler Németországában”. S még ma is több sarat hajigálnak őrá, mint az összes náci zenészre együttvéve.

(Scherzo. Molto vivace) Van egy hihetetlenül derűs történetem, mely ráadásul roppant vigasztaló erkölcsi tanulságot hordoz, továbbá vitathatatlanul csodálatos. Sőt: valóban végbement csodáról szól. Lemezismertetésemet – melyben előbb a zeneműről, majd az előadásról esett szó – ezzel a történettel fejezem be, melynek maga a hanghordozó eszköz, a hanglemez a hőse.

Az 1942-es, berlini IX.-et először 1974-ben, Moszkvában szereztem be, számos egyéb Furtwängler-lemez társaságában, amelyeken elég tömör feliratok ékeskedtek, például: „Szimfónycsokkaja muzika”, vagy csak egyszerűen: „Mono”. (Ez utóbbi fontos körülmény volt, mert a sztereólemez 1.25-be került, a monó pedig csak 1 rubelbe.) Nagy híve voltam a Melogyija cégnek, a világ talán legnagyobb kalózvállalatának. Rengeteg nyugati lemez másolatát fillérékért meg lehetett vásárolni, állítólag azért, mert a Szovjetunió nem fogadta el valamelyik szerzői jogi egyezményt. Persze mindig azt kellett megvenni, ami éppen kapható volt, '74-ben főleg Furtwänglert. Aztán jóval később, Pesten tudtam meg, hogy ezeket a fölvételeket nem valamelyik nagy, nyugati lemezvállalat kiadványairól másolta a Melogyija, hogy ezek a csodálatos fölvételek valóságos Első Kiadások. Az 1942-es, berlini IX. szimfóniát először Moszkvában tették közzé.

Igen: a háborús koncertek Furtwängler-hangját a világ a '60-as, '70-es, '80-as években közzétett szovjet hanglemezek nyomán ismerhette meg. A lemezek a Szovjetunióon kívül nem kerültek kereskedelmi forgalomba, de a zenei világ felfigyelt rájuk. Gyűjtők jelentős összegeket fizettek a kicsempészett példányo-

13. Eszmeileg talán összeegyeztethetetlen lett volna, de zeneileg! Éppen a zene érzéki elvontsága, „démonisága” tette lehetővé, hogy a nemzetiszocializmus eszménye – a fajközösséggel egyetelző faji ember mint az egészséges, tiszta, fajlag megváltott emberi faj képviselője, az „árja hérosz” – behelyezkedhessen a IX. szimfóniába, vagy akár – uram bocsá! – Goethe antikvitás-eszményébe, görögség-álmába. Sőt minél heroikusabb és tragikusabb volt az alapszöveg, annál kevésbé volt összeegyeztethetetlen ez a zenemű a politikát éppenséggel esztétizáló náciizmussal, amely a faji embert mégiscsak a titánizmusban és a haláljácokban esztétizálta legszívesebben. Természetesen ezt legnyilvánvalóbban Wagner esete példázta Hitlerrel és a náciizmussal. Az a heroizmus és tragizmus, amelyről Horváth Iván Furtwängler berlini koncertjei kapcsán tesz említést, éppenséggel a náciizmus atmoszféráját idézi (s nem a becsületes antináci karmester személyes heroizmusát!), éppenséggel Beethoven – művésziileg, meglehet, érvényes, legalábbis hatásos – wagneresítését és wagneresedését. Akármilyen öntudatlan és tisztán művészi érvényű ez a wagneresítés, nem annyira Beethovenre vagy akár Furtwänglerre, hanem a korszakra vall, s éppen azt mutatja, hogy különösebb politikai vagy ideológiai kényszer nélkül is jelen lehetett a náciizmus politikát esztétizáló, „heroikus tragizmusa”, „titánizmusa” a IX. szimfónia előadásában. SZÁ

14. Miről tetszik beszélni? És kikről? Milyen nagy művek, milyen szellemi teljesítmény fémjelzi a „nemzetiszocialista Németország” korszakát? Kértek felsorolni a nemzetiszocialista szellemi teljesítményeket! Ha pedig a „nemzetiszocialista Németország” legnagyobb szellemi teljesítményei éppenhogy „antináci” vagy „nem náci” teljesítmények, akkor ezek miatt a „nemzetiszocialista Németország” teljesítményei? „Miért látták meg oly tiszta fényben az élet legsúlyosabb kérdéseit azok...?” – hangzik a kérdés. Miért ne? Vagy talán – ha ez történetesen Furtwängler berlini koncertműveire vonatkozna – éppenséggel nem az élet legsúlyosabb kérdéseit látták meg, hanem a legsúlyosabb kérdésektől való olyan elfordulás lehetőségét, amely – a heroizmus és tragizmus elvont világába emelve föl az alkotót – aztal állat, hogy éppenséggel ezekkel néz szembe?! Ama legsúlyosabb kérdések, ha egyáltalán megfogalmazhatók, éppenséggel nem a heroizmus és tragizmus művészi vagy filozófiai kategóriáiban, különösképpen nem abban a politikai világban, amely maga is a heroizmus és tragizmus esztétikai szerepében, istenek ellen lázadó titánként tetszeleg... SZÁ

15. A recenzens lelki szemei előtt mintha földre engene egy nagy műveltségű szovjet hadfi (civilben valószínűleg zenekritikus és elektromérnök egységében, leánykori neve: pionýr Abroszimov) borostás képe. E felszabadító személy két géppisztolyosorozat közben mákfincseket ment a fasiszta fenevad barlangjában. Megvallom, én hiszek ebben. Különböző mindenféle cinikus feltételezésekkel kellene megalkotnom magam a zabrálás természetrajzáról. KJM

16. A hősi megmentés és a tragikus – kockázatos is vállaló – megőrzés romantikus verziójának némiképp ellentmond a szovjet „anyagmegmaradás elve”, miszerint az „anyag” a GPU-NKVD stb. archívumaiban „marad meg” (ld. Bulgakov sajtókezűleg megsemmisített naplójának esetét: gondos másolata pár éve került elő ezeknek az archívumoknak valamelyikéből). A prózai történet inkább az lehetett, hogy a Rádióház archívumának anyaga, miként minden más archívumé is, a szovjet elhárítás és belügy kezébe került, s anélkül, hogy különösebben megvizsgálták volna, miről is van szó, kocsira pakolták és hazaszállították, ahol aztán a feldolgozási sor (esetenként sor sem) került. Ezen a ponton léphetett be valamilyen „személyes” mozzanat, a zeneszerető archívumi munkatárs vagy a „szervek” által felkért zeneszakértő képében. Nota bene, elég későn, hiszen csak a '60-as években kezdtek megjelenni a lemezek. SZÁ

17. Ez önmagában a legkevésbé sem zavarta a szovjet államot, ha egyáltalán volt olyan állami hivatalnok, akinek Furtwängler neve többet mondott volna, mint azt, hogy ez is egy „külföldi karmester”. Megjegyzem, a Harmadik Birodalom számos filmje – többnyire szórakoztató filmek, de egy echt náci film is – szerepelt a háborút követően a szovjet mozok másorán, mint „külföldi film”, illetve „film-trófea” („trofejnije filmi”), persze az eredet jelölése nélkül és szinkronizálva. (Nyilvánvaló egyébként, hogy a Furtwängler-hangszalagok is trófeának számítottak. A trófeagyűjtés valószínűleg szenvedélybetegsége volt a szovjet hadseregnek a háború folyamán: a hadizsákmány, a trófea nem pusztán rablás volt, hanem – akár az archaikus világban – a győzelem, a hőstett tanúsítványa.) Magam is láttam például a náci „Transzvald Köztársaság” című angolellenes propagandafilm „Krieger apó” címmel bemutatott hidegháborús szovjet átíratát. (A két legnagyobb koncentrációs tábor fenntartó rezsim az angolokat vádolja meg benne azzal, hogy az angol–bír háborúban koncentrációs táborokat létesítettek.) SZÁ

18. Még egy adalék ehhez a fantáziájáékhöz: szinte bizonyos, hogy a Melódia-lemezen kiadott Furtwängler-koncert „Örömóda”-részlete került bele abba a zenei montázsba, amely Andrej Tarkovszkij „Stalker” című filmjének nyitójelenetében harsan fel, az alvó családot, az ágyakat és az egész házat meg-megrázó, ritmikus vonatkozatlás, sinkattogás hangörvényéből kiválva. Ha ehhez még azt is hozzávesszük, hogy a második tétel D-dúr témája orosz népdaltörredék, akkor azt kell mondjuk, hogy Beethoven-Furtwängler IX. szimfóniájának orosz kalandjában – a berlini felvétel moszkvai kiadásában – van valami sorsszerű: Erre int bennünket a tragizmus-heroizmus nagy és egyedül üdvözítő tanítása! SZÁ

kért. Független kiadók lemásolták, és újra kiadták egyiket-másikat. Kritikusok vitatták hitelességüket, pl. Haydn imént említett „London” szimfóniáját egyesek a „hamis Furtwänglerék” (mert ilyenek is vannak!) közé sorolták, amíg a moszkvai cég alkalmazottja egy Bruckner(!)-lemez hátsó borítóján sort nem kerített a szükséges filológiai magyarázatra.

(Mindez két további kérdést is fölvet. Ki volt az a vöröskatonna vagy az a tiszt, aki 1945 tavaszán a masurenallee-i Rádióházban [Funkhaus] fölfedezte a kezdetleges és végtelenül sérülékeny hangszalagokat, fölismerte értéküket, és szakszerűen biztonságba helyezte őket? Ráadásul akkor még az amerikaiak sem ismerték a „Magnetophon” nevű készüléknek, az AEG-Telefunken újdonságjának működését, nemhogy a szovjetek!^{15, 16} S ki az a csodálatos ember, aki a '60-as évektől kezdve folyamatosan kiadta a Melogyija cégnél ezt a sorozatot? A titokzatos Grjunberg elvtárs, akinek a nevét ott látom a lemezeken? Miközben a nyugatnémetek – a hivatalos szóhasználat szerint – újrafölfegyverező „revansisták” voltak, és Furtwängler bizony Nyugaton hunyt el. Továbbá Furtwängler otthon töltötte a Hitler-uralom éveit, tehát ezek a Melogyija által sokszorosított előadások végeredményben a Harmadik Birodalom hangdokumentumai!¹⁷ Egyik-másik köhögés eredhet akár egy náthás SS-től is! És hogy csengett a '60-as évek Szovjetuniójában annak a Wilhelm Furtwänglernek a neve, aki, mint náciügynök, évekig nem léphetett pódiumra? Ki adta ki a Melogyija sorozatát?)¹⁸

1987. október 15-én, a glasznoszty-időben a szalagok visszatértek eredeti őrzési helyükre, Berlinbe. A Deutsche Grammophon GmbH kiadásában csakhamar meg is jelent egy 10 sugárlemezről álló album, csodálatos restaurátori munka eredményeképp. Ami pedig ebbe nem fért bele: például egy Brahms Negyedik, vagy az a Beethoven Kilencedik, amelyről ez az ismertetés szól... nos, azokat nem adták ki. A gyűjtők azért továbbra is meg tudják szerezni őket kopott, de méregdrága Melogyija-mikrolemezeken, vagy gyanús eredetű kalózkivadványokon. A németeknek – ha még léteznek németek – a jelek szerint nem hiányoznak.

(Kritika) Most pedig hasznára kívánnék lenni a lemezvásárló közönségnek. A cikkemben népszerűsített fölvételt három prelesben hallgattam meg. Tehát:

Berlini Filharmonikus Zenekar, Bruno Kittel Énekkar, Briem, Höngen, Anders, Watzke. Berlin, Philharmonie, 1942. március 22. vagy 24.

(1) Enterprise sugárlemez [Olaszország?], [1994?]. A borító azzal dicsekszik, hogy a forradalmian új „Cedar” eljárást használták a helyreállítás folyamán. Mégsem ajánlhatom. A hangmérnök a középmező tartományt indokolatlanul kiemelte, és ezzel csökkentette az elemző hallgatás esélyeit. Párnás, tompított

hangzás. A nagy hangerejű vágás semmit sem javít az eleve szegényes dinamikán. A 3. tételben enyhe, de már zavaró hangmagasság-ingadozás (nyávogás): az eredeti fölvétel hibája?

(2) Ugyanez, de egy régebbi (1990) amerikai sugárlemezen: Music & Arts, CD-653. Melegen ajánlom! Az előbbi hibái nélkül. Még a 3. tételbeli hangmagasság-ingadozást sem éreztem zavarónak (lehet, hogy valamiképpen ki tudták szűrni?). Jóval alacsonyabb jelszint, de ez nem zavar: csavarjuk följebb a hangerő-gombot!

(3) Ugyanez, de szovjet gyártmányú, hagyományos mikrobarázdás lemezen: Melogyija, Vidajuscijje Gyirizsori. Nem rosszul helyreállított, kiegyensúlyozott hangzás. A Melogyija szokásosan alacsony dinamikája ezúttal nem zavaró: az eredeti szalagon sem lehet sokkal több. Hangmagasság-ingadozás: az eredeti fölvétel hibája? Nagy különbségek a példányok között. A kétlemezes albumban Brahms Haydn-variációinak egy olyan (kiváló) fölvételét is megkapjuk, amelyet a barbár Deutsche Grammophon GmbH szintén nem méltat figyelmére.

Az összevetésekben hivatkozott, Furtwängler-féle IX. szimfónia-fölvételek:

(4) Berlin, 1942. ápr. 19. (a fenti betanulással azonos felvétel), a gyűjtők körében illegálisan terjedő hangosfilm, csak a 4. tétel vége. (Egy részét egy ZDF-dokumentumfilm is tartalmazza.)

(5) Stockholm, 1943. dec. 8. (Stockholmi Filharmonikus Zenekar és Kórus, Schymberg, Tunnel, Baecklin, Björling), Everest hagyományos mikrobarázdás lemez, 896362.

(6) Bayreuth, 1951. júl. 29. (Az Ünnepi Játékok ének- és zenekara, Schwarzkopf, Höngen, Hopf, Edelmann), EMI sugárlemez, Références, CDH 7698012.

(7) Bécs, 1953. máj. 31. (Bécsi Filharmonikusok, Énekakadémia, Seefried, Anday, Dermota, Schöffler), Rodolphe Productions sugárlemez, RPC 32465.

(8) Luzern, 1954. aug. 22. (Philharmonia Zenekar, az Ünnepi Játékok énekkara, Schwarzkopf, Cavelti, Häfliger, Edelmann), Music & Arts sugárlemez, CD-790.

Egy napom

(1994. december 31.)

MÁRTON LÁSZLÓ

Ezt az éjszakát aránylag nyugodtan végigaludtam; a hajnali eső, ahelyett, hogy felriasztott volna, csak elmélyítette a nyugalmat. Dédelgetett régi tervemet, egy álmatlan éjszaka hiábavalóságának pontos leírását, és kínzó gazdagságának számba vételét ezúttal nem válthatom valóra. Már negyedik napja olyan helyen vagyok, ahol minden, illetve mindenki szép és jó; még a kabátomra száradt sárfoltok is a vindornyai tőzegmocsár napsütötte ösvényeit juttatják eszembe, meg azt, hogy kicsoda is lehettem azokban a percekben, amikor szemem láttára beragyogta a nap az említett ösvényeket: ember a nádasban (egy ismert regény címe).

Tegnap és tegnapelőtt ragyogó tavaszi napsütés volt, ma hajnalban zuhogott az eső, holnap fagyni fog. Walesben árvíz, Japánban földrengés; az orosz védelmi (?) miniszter megígéri, hogy a csecsen főváros ostroma során nem lesz több civil halálos áldozat, az eddigiek is tévedésből haltak meg, sőt haláluk pusztasága ténye is félreértésnek tekinthető; egyébként az orosz haderő nem is fogja megostromolni a csecsen fővárost, csupán megtisztítja az ellenállóktól. (A., idősebb férfi, azt mondja étkezés közben gyerekeim előtt – vagy talán épp nekik? –, hogy csak az tudja átélni a háborút, aki saját szemével látta a holttesteket; hosszan gondolkodom az *átélés* mibenlétén. Talán úgy hatol át az élet az eseményeken, mint a beszédhangok foszlányai a falon?) Elfogták a dél-budai kettős gyilkosság gyanúsítottját; a kilenc napig bujkáló szökött katoná „saját jól felfogott érdekében” (milyen brutálisak az eufemizmusok!) fel – illetve megadta magát, mielőtt tűzharcban agyonlőtték volna. Mint hallom, volt benne annyi nagyvonalúság, hogy a hóba odaírja üldözőinek: „Szasztkok”.

Ilyesfajta külső események határolják körül azt az egy napomat, amelyet éppen végigírok és végigélek, és amely éppen eseménytelenségében válik egyik kitüntetett pontjává egyre gyorsabban múló életemnek.

Néhány nappal ezelőtt belemenekültem – hogy mi elől, az most nem érdekes – Vathek kalifa történetébe. Kérdés persze, hogy lehetséges-e belemenekülni mások történetébe, anélkül, hogy magunk is bekapcsolódnánk, és ezáltal a magunk történetévé tennénk? Ebben a tekintetben nem látok lényeges különbséget idegen emberek ténylegesen átélt, „valóságos” története és az imaginációval dústított fikciók között. Sőt, saját magunk véglegesen lezárt története is idegen történetekké válnak; akár általunk átélt, akár általunk kitalált történeteket értünk a magunk történeteink. Beléjük gázolni, elbújni bennük, mint a vindornyai tőzegmocsárban; majd egy idő múlva – hiszen idegen törté-

ténetekben nem lehet sokáig lopni a napot – előbújni, lekefélni sárfoltokkal nadrágon és kabáton, esetleg, némi lélekjelenléttel, még odaírni a hóba – feltéve, hogy előzőleg esett a hó, és még nem olvadt el – hogy „Szasztkok”: vajon tekinthetők-e másnak ezek az alapjában véve retorikus fordulatok, mint időhúzásnak és önáltatásnak? S ha így áll a dolog (mármint úgy, hogy: nem tekinthetők), nem tenném-e okosabban, ha a Vathek kalifa története iránt régebben támadt és most hirtelen újra felerősödő vonzalmamról mélyen hallgatnék?

A szerző, William Beckford huszonkét évesen, igen rövid idő alatt írta Vathek kalifa történetét; egyébként nyolcvannégy évig élt. Megpróbálok elképzelni az elszegényedett aggastyánt, minden elgondolható tapasztalásokon és veszteségeken túl; és megpróbálok elképzelni a huszonkét éves fiatalembert, mérhetetlen vagy, tehetség, érzékenység és tudás korlátlan urát, amint két fantasztikus kicsapongás között, állítása szerint „három nap és két éjszaka” leforgása alatt, egyhuzamban papírra veti különös művét, amelynek címszereplője mind az öt érzék számára külön palotát emel (a Tapintás Palotájában bársonyos bőrű nők várják a belépőt), és aki „fenséges és szép férfi volt, csak éppen ha megharagudott, egyik szemével oly irtózatossá pillantást lövellt, hogy azt nem lehetett elviselni: az a szerencsétlen, akit eltalált ez a pillantás, hanyattzuhant a földre, és olykor ott helyben kilehelte a lelkét; ezért aztán a kalifa, attól tartván, hogy állama elnéptelenedik vagy palotájából pusztaság lesz, csak nagyon ritkán engedte át magát haragjának”. A két kép, illetve a két történet – a kiélt aggastyáné és a végsőkig feszített pillanat mámorát remekműben koncentrálo ifjúé – sehogyan sem illeszthető össze, sőt – számomra – külön-külön is csak vajmi homályosan képzelhető el; annál plasztikusabb a harmadik arc és ennek története, Vathek kalifáé. Egyik szemének pillantása (végig nem derül ki, hogy a jobb vagy a bal szemről van-e szó), amennyiben a haragos nézés esete forog fenn, nem a látványt szívja magába, hanem ellenkezőleg, a belőle kiáradó erő révén összeroncsolja a látott tárgyat. Mindez pedig nem valamiféle mágikus erő jövöltábol van így, hanem egyszerűen azért, mert Vathek élet-halál ura, alattvalói félnék tőle, és engedelmeskednek neki. Használatba vehető és megsemmisíthető, beszélő tárgyak, akiknek uralkodója előtt a jóság és az igazságosság (éppúgy, mint a zsarnoki kegyetlenség) közelről nézve véletlen sze-

szélynek, messzebből eleve adott, ezért rémületes végzettségnek látszik.

(Közben dél lett; hogy ne feledkezzünk el a szegény – mármint külső eseményekben szegény – nap tényleges mulásáról se.) Vathek történetének minden egyes fordulatában újra meg újra kicsírázik és szárba szökken a gonoszság; több okból is kénytelen vagyok ezt a növényi metaforát alkalmazni rá. Egyrészt, mert azt a majdnem érzéki benyomást kelti, mintha a negatív lelki diszpozíció benne gyökerezne az egész műnek nem is annyira tartalmi koncepciójában, mint inkább belső formájában; másrészt mert valahányszor a történetek (Vathek kalifa története, ez a preegzisztencialista tucategyéjszaka, számos egymásba csomagolt történetből áll) új fordulatot vesznek, valamiféle immanens gonoszság látszik mondatról mondatra kibontakozni és kiterjedélyesedni bennük. A tudás gonosz tudás, a bölcsesség gonosz bölcsesség. A jószándék és az ártatlanság, ha egyáltalán testet ölt, csak azért, hogy a gonosz nem erkölcsi, hanem formai problémaként jelenik meg a műben, a megszólalás feszíthetőségének kérdését vetik fel. Nem az a kérdés, hogy ki milyen eszményeket képvisel, vagy hogy miféle „életanyagot” képes a szerző „megjeleníteni”; az a kérdés, hogy a libikókaszerű mondatokat kiegyensúlyozó kaján irónia meddig tudja fenntartani a színpadi típusú szituálásból eredő feszültséget. Másrészt fogalmazva: a történetek absztrakt, üres tereben (amelynek ürességét egészen kiellenne teszi a gazdagon burjánzó orientális sorminta, a rózsakertek, cipruságakon éneklő aranymadarak, cifra márványpaloták és kincses labirintusok szötte) miképpen juttatja el az előadásmód az olvasót az egyetlen kézzelfogható pontig, Eblisz föld alatti birodalmának mélypontjára, ahol kristállyá dermedt mellkassal és olthatatlan tűzben égő szívvel bolyonganak a kárhozottak. Vathek kalifa pusztító pillantása valójában a szkeptikus olvasó tekintetét hosszabbítja meg. Nemcsak a rémült alattvalókat dönti le a lábukról (kivéve a gonosz dzsinn, aki golyóvá változik, és gurultában mindenkit magával sodor, mígnem egy szakadékon át lezuhan az alvilágba), hanem hártavékony toposzokká aszalja a szökőkutak és gazdagon díszített selyembaldachinok pompázatait is.

Mennyivel élénkebbé válik a képalkotás, amikor Eblisz birodalmába érve meglódulhat a fantázia, és baljós (vagyis formailag őszinte) víziókban mutathatja meg önmagát! „A szikla megnyílt; belsejében csiszolt márványból rakott lépcső tárult fel, amely mintha végtelen mélységbe vezetett volna. Minden fokán két-két hatalmas gyertya állt, olyasfélék, mint amilyeneket Nuronihar pillantott meg látomásában; kámforgózik a boltívek magasságáig örvénylett. E látvány korántsem rémítette meg Fakreddin leányát, inkább új bátorságot öntött belé; még csak el sem búcsúzott a holdtól és az égbolttól, habozás nélkül elhagyta a Föld tiszta levegőjét, hogy a pokoli gőzökbe vesse magát. E két istentelen lény járása büszke és határozott volt. Miközben alászálltak a kámforgógyertyák vakító fényében, nem győzték bámulni egymást, és mindketten oly csodálatosnak látszottak a másik szemében, mintha égi lakók volnának. Csúpan az nyugtalanította őket, hogy a lépcsőfokoknak nem akart végük szakadni. Türelmetlenségükben annyira meggyorsították lépteiket, hogy az már nem lefelé menetel volt, hanem zuhanás a mélységükbe.

(...) A kalifa és Nuronihar csodálkozva pillantottak egymásra, amikor egy olyan helyen találták magukat, amelyet ugyan boltozat fedett, ám annyira tágas és magas volt, hogy végeláthatatlan síkságának rémlett előttük. Szemük végre hozzászokott a tárgyak nagyságához; oszlopok és árkádkok sorait vették észre, amelyek, egyre zsugorodva, egyetlen pontban futottak össze, amely úgy ragyogott, mint a nap, ha a tenger tükrére veti sugarait.” Vajon az írói fantázia irányultságába való olvasói behelyezkedés elegendő-e ahhoz, hogy az Eblisz birodalmán végigtekintő olvasó menedéket találjon a történet belső életében? Abban az iránytalan ...

(Kisebbit fiam *harapós oroszánokról* álmódott; megmutatom neki, térképen és színes levelezőlapon, azt a hegyoldalt, ahol az oroszánfű terem, amely elriasztja a ragadozókat.)

Abban az iránytalan történetben, amelynek tétje nem valamiféle jó vagy rossz végkifejlet, hanem az, hogy a belső perspektívák össze tudnak-e futni egyetlen vakító pontban, vajon mekkora tere van a céltudatos eltévedésnek, az önmagunk nyelvi-logikai megismerésére irányuló, sehová sem vezető bolyongásnak?

Tapasztalataim szerint a saját szöveggel való szembesülés is idegenné teszi vagy magát a szöveget, vagy a szöveget egykor megfogalmazó szubjektum emlékét. Távoli ismerőssé válik egykori önmagunk. Életem sora nemrég úgy hozta, hogy belekeveredtem – mellékszereplőként – egy általam írt színmű előadásába. Cs. T., a rendező az első rendelkező próbában a következőket mondta: „Abból indulunk ki, hogy van egy alaphelyzet, és ez az alaphelyzet majdnem teljesen érdektelen. Azért érdektelen, mert áttekinthető.” A későbbiek során a darab alaphelyzete egyre érdekesebbé és (mind egészében, mind részleteiben) egyre bonyolultabbá vált. Én pedig (persze, kérdés, hogy: ki az a – szereplőként mellékes – én?) próbáról próbára, előadásról előadásra mindinkább kiszolgáltatottá válok tizenegy évvel ezelőtt írt saját szöveggel szemben, miközben ma már – talán – többet tudok a drámaírásról és a színpad működéséről, mint annak idejének tudtam. Szerepemet, azt a körülbelül hat gépelt oldalnyi szöveget (utólagos betoldásokkal együtt nagyjából annyi, mint ez az írás, *Egy napom*), amelyet tizenegy évvel, illetve négy hónappal ezelőtt kiráztam a kisujjamból, kinkserves – vagyis nevetséges – fáradozással tanultam meg szóról szóra, és még nevetségesebb fáradozás a szavakon belülré kerülni; pedig ez még az eltévedésnek csak a legkülső köre. Arról nem is beszélve, hogy dobog a vaslépcső, és megjegyezhetetlen, de makacsul vissza-visszatérő anekdoták hangzanak el az öltözőben.

(Azt a levelezőlapot, amelyen az oroszánfűvet mutattam, A. L. küldte néhány nappal ezelőtt; tőle kaptam kölcsön Beckford művét 1983 végén, azokban a hetekben, amikor a *Lepkék a kalapon* című, főntebb említett darabot írtam. Vannak dolgok, amelyek külső eseményburka akkor is érintkezik, ha lényegükben nem keresünk összefüggést.)

Fél óra van hátra az 1994-es évből; és ha ez az utolsó mondatot nem írom le, azóta már ez a fél óra is rég eltelt volna.

2000 ESTEK

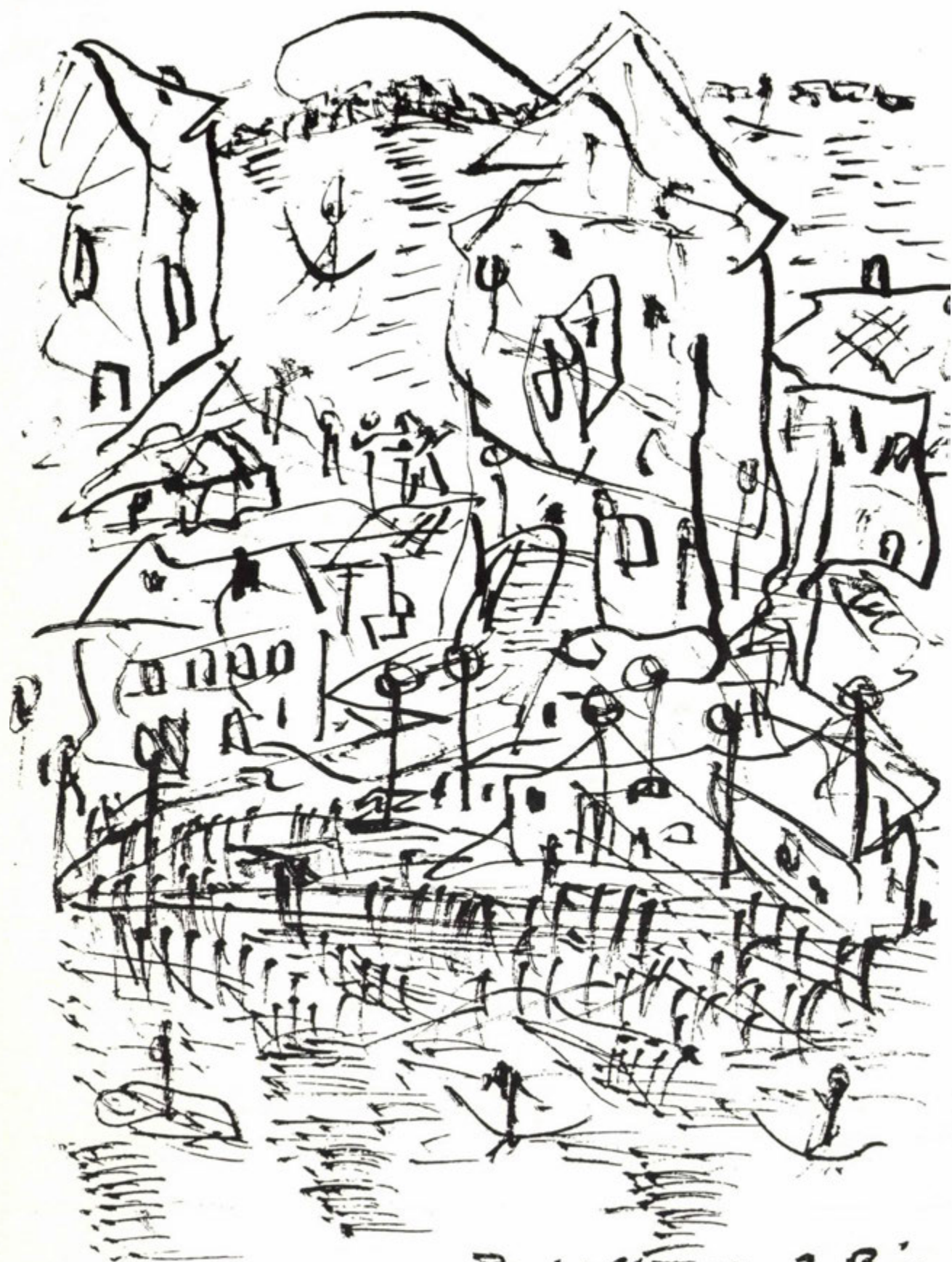
Az év második **2000** estjének színhelye a Merlin Színház (V. ker. Gerlóczy utca 4., első emelet); az időpont: 1995. február 16., este 7 óra. Tehát továbbra is a hónap harmadik csütörtökjén találkozunk, a szokott helyen.

Most **TANDORI DEZSÓ** költő lesz a vendégünk. A többi közt kikérdezzük arról, hogy milyen összefüggések mutathatók ki a kártya–veréb–lóverseny háromszögben, hogy milyen zenét játszott a '60-as években a drezdai főpályaudvar restijében, sőt arról is, hogyan fordított 18. századi litván hexameterket.

Aki kíváncsi a válaszokra, ne mulassza el estünket a Merlin Színházban, február harmadik csütörtökjén.

RUDOLFSTADT; DIE HALBINSEL

B 1965 v. 2. Bis

Zoloto

1994.

VI. 2

ZOLOTOY PETRI